

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

**מפנה בחברה החרדית
הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**

יעקב לופו

ירושלים, דצמבר 2003

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

A Shift in Haredi Society
Vocational Training and Academic Studies

Jacob Lupu

עורכת אחראית: שונמית קרין
עורכת לשונית: נורית רונאל
הכנה לדפוס: זהבה דדון
הדפסה: דפוס אחוה בע"מ

פרסום מס' 4/17 Publication No.
ISSN 0792-6251

© 2003 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ
רח' דיסקין 9 א', ירושלים 96440 טל: 5666243-02 פקס: 5666252-02
office@fips.org.il
www.fips.org.il

על המחבר

ד"ר יעקב לופו הוא חוקר במכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות. עוסק בחקר החברה החרדית וסיים לאחרונה עבודת דוקטור באוניברסיטת פריז 10 (סורבון), על הנושא: המטמורפוזא האולטרא אורתודוקסית של בני תורה ממרוקו – ההשפעה הליטאית מתחילת המאה ה-20 במרוקו ועד לתנועת ש"ס במדינת ישראל.

על המחקר

מאז שנת 1996, חל מפנה ביחסה של החברה החרדית להכשרה מקצועית וללימודים אקדמיים לגברים. מאותה שנה, השתנו והתרחבו גם תחומי ההכשרה המקצועית ולימודים אקדמיים לנשים. ברחבי מדינת ישראל קמו מוסדות לימוד גבוהים לחרדים ולחרדיות במתכונות מגוונות, בהתאם לצרכים של אוכלוסייה זו. במוסדות אלו לומדים ומכשירים את עצמם אלפי גברים ונשים לחיי פרנסה והשתלבות במשק.

המחקר רואה אור במסגרת תכנית המחקרים על דת, חברה ומדינה, המתנהלת במכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות (ראה רשימת פרסומים בעמוד הבא). המחקר סוקר, מתוך פרספקטיבות אידאולוגיות והיסטוריות, חברתיות ופוליטיות, את המפנה שחל לאחרונה בחברה החרדית וממליץ גם על דרכים לביסוסו והרחבתו.

על המכון

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתרכז בסוגיות מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; יהודים וערבים בישראל; ישראל ושכנותיה הערביות; חברה, מרחב וממשל בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (י"ר), עו"ד י' עמיהוד בן-פורת (סגן י"ר), מר דוד ברודט, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, ומר הירש גודמן, עמית מחקר בכיר במרכז יפה ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב. ראש המכון הוא פרופ' עמירם גונן, מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. משנה לראש המכון הוא פרופ' שלמה חסון מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

רשימת פרסומים על דת, חברה ומדינה

- שלמה חסון, המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים, 1996
- אליעזר דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, 1996
- שלמה חסון ועמירם גונן, המתח התרבותי בין יהודים בירושלים, 1997
- בנימין נויברגר, דת ודמוקרטיה בישראל, 1997
- יוסף שלהב, מינהל וממשל בעיר חרדית, 1997
- ורדה שיפר, מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה, 1998
- שמעון שטרית, בין שלוש רשויות: מאזן זכויות האזרח בענייני דת בישראל, 1999
- שלמה חסון, חרדים וחילונים בירושלים בעתיד – תסריטים ואסטרטגיות, 1999
- שחר אילן, דחיית הגיוס של בחורי ישיבות – הצעת מדיניות, 1999
- אמנון דה-הרטוך, תמיכת המדינה במוסדות ציבור – חקיקה מול מציאות, 1999
- עמירם גונן, מהישיבה למעגל העבודה – הניסיון האמריקני ולקחים לישראל, 2001
- שלמה חסון, המאבק על ההגמוניה בירושלים: חילונים וחרדים בפוליטיקה העירונית, 2001
- לורה זרמבסקי, השסע הדתי-חילוני בעיני מנהיגים ומעצבי דעת קהל בישראל, 2002
- שלמה חסון, יחסי דת חברה ומדינה – תסריטים לישראל, 2002
- נרי הורוביץ, "יהודים העיירה בוערת" – יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001, 2002
- יוחאי חקק, "מאוהלה של תורה למאהל טירונים: מפגש בין מודלים תרבותיים", 2003
- יעקב לופו, "מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים", 2003

תוכן העניינים

7	פתח דבר
9	1 עיקרי הדברים
9	הגישה ללימודי חול – ההיבט ההיסטורי
11	הקהילה החרדית בישראל – ההיבט הכלכלי
12	המפנה
15	2 המחלוקת האידאולוגית – "תורה בלבד" לעומת "תורה עם דרך ארץ"
16	"תורה בלבד"
18	"תורה עם דרך ארץ"
21	3 היחס ללימודי חול בעת החדשה – רקע היסטורי
21	מזרח ומרכז אירופה
25	ארצות האסלאם
26	"היישוב הישן" בארץ ישראל
31	4 חברת הלומדים במדינת ישראל
31	החזרה לשיבות
32	התפתחות התלות בקופה הציבורית
33	תמיכת המדינה באברכי הכוללים
35	הצטרפות בני עדות המזרח לחברת הלומדים
38	5 עמדת המנהיגות החרדית
38	עמדת הרב שך
41	עמדת הרב עובדיה יוסף
49	6 המפנה – ראשיתה של הכשרה מקצועית ואקדמית במגזר החרדי
49	הרקע והגורמים למפנה
52	גילויי המפנה
52	המגזר האשכנזי
56	המגזר הספרדי-מזרחי
61	תגובת הנגד בקהילה החרדית

66	7 המעורבות הממלכתית והציבורית
66	משרד העבודה והרווחה – צעדים ראשונים
69	פעילות הג'וינט
71	פעילות המועצה להשכלה גבוהה
74	8 מוסדות הלימוד
74	מאפיינים כלליים
77	מוסדות להכשרה מקצועית
77	מוסדות לחרדים בלבד
82	מסגרות לחרדים במוסדות דתיים
84	מסגרות לחרדים במוסדות כלליים
85	המסגרות ללימודים אקדמיים
85	מוסדות לחרדים בלבד
88	מסגרות לחרדים במוסדות דתיים
95	מסגרות לחרדים במוסדות כלליים
97	9 מסקנות ומבט לעתיד
98	כיבוד ההשקפה של הציבור החרדי
99	פיתוח מסגרות ייחודיות לחרדים
99	חיזוק המוסדות הקיימים
99	תגבור הכשרה מקצועית ברמה גבוהה
100	תוכניות "הכנה לפרנסה" – הכשרת בנים לרכישת מקצוע מגיל צעיר
100	שדרוג מעמד "בעלי הבתים"
102	ביבליוגרפיה

פתח דבר

כשסיפרתי לאחדים מידידי שאני עוסק במחקר על הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים בחברה החרדית, נתקלתי בדרך כלל בהבעות של הפתעה ובשאלה שחזרה על עצמה: "מה, יש דבר כזה?!" תגובה זו מעידה על הסטיגמה השלילית שדבקה בציבור החרדי בנוגע ליחסו ללימודי חול, שהם הבסיס לרכישת מקצוע ולפרנסה.

בהקשר זה ניתן להעלות שלוש טענות-נגד מרכזיות:

ראשית, נושא זה שנוי במחלוקת בחברה החרדית זה למעלה ממאה וחמישים שנה. במהלך ההיסטוריה התנסתה החברה החרדית בווריאציות מגוונות של שילוב לימודי חול עם לימודי קודש. בתקופות מסוימות ארעו פריצות דרך, ואילו באחרות – נסיגה והסתגרות, כפי שקרה במדינת ישראל במהלך חמישים השנה הראשונות לקיום המדינה.

שנית, אמנם החברה החרדית בישראל לא התירה לימודים כלליים כהכנה לרכישת מקצוע בקרב הגברים, אך היא מקיימת מזה שנים רבות מערכת של לימודים כלליים, המכשירה את הנשים לחיי עבודה ופרנסה.

שלישית, מאז 1996 חל מפנה ביחסה של החברה החרדית להכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים לגברים, ובמקביל – הורחבו גם תחומי ההכשרה המקצועית לנשים, מעבר להקניית מקצוע ההוראה המסורתית.

מטרת מחקר זה לסקור את המתרחש כיום בחברה החרדית בישראל בכל הנוגע לשילוב בין לימודי קודש ללימודי חול, לאור תהליכים היסטוריים ואידאולוגיים – בעיקר אלו שהתרחשו בעת החדשה. ככל שהעמקתי בחקר סוגיה זו הסתבר לי כי היא חובקת מגוון עמדות אידאולוגיות והלכתיות, וכי היא עוצבה על ידי שורה של אירועים היסטוריים. היחס של החרדים לנושא זה כיום מושפע מאוד מאורח החיים של חברת הלומדים¹ כפי שהתגבש במדינת ישראל. ליחס זה יש נגיעה לאינטרסים כלכליים, לעמדות פוליטיות ולעמדות הלכתיות, בעיקר אלו של הרבנים "גדולי הדור".

¹ פרידמן, מנחם (1998). **החברה החרדית**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

עמדת החרדים בנוגע ללימודי חול היא הגורם המרכזי הקובע את מידת שילובם בחברה ובכלכלה בישראל. ממשלות ישראל לדורותיהן נטו להשלים עם העובדה שמרבית הגברים החרדים אינם מועסקים בשוק העבודה, והיו נכונות לשלם את המחיר על כך. מצב זה נמשך עד השנים האחרונות; לאחר הבחירות לכנסת בראשית שנת 2003 נוצרו נסיבות פוליטיות חדשות, שאפשרו לממשלה לצאת בהצהרה ש"נגמר הכסף" לתמיכות ישירות בציבור רחב, ובתוך כך נפגעו תלמידי הישיבות והכוללים. כיום נמצאת סוגיה זו במקום גבוה בסדר העדיפויות הלאומי, והיא מעסיקה חילונים וחרדים גם יחד. מנהיגי החרדים חוששים ששילוב לימודי חול בלימודי קודש יחולל שינויים מרחיקי לכת באורח החיים החרדי. מצד שני, הם אינם יכולים להתעלם מהצורך בשינוי, עקב מצבם הכלכלי הירוד של בני קהילתם. כיום, רובם מקבלים בהשלמה מסויגת את המגמה לעידוד ההכשרה המקצועית והלימודים האקדמיים במגזר החרדי, ובמקביל – מנסים לקיים פיקוח ובקרה על תהליך זה.

במחקר זה ביקשתי להבהיר את התהליכים המתחוללים בשנים האחרונות בחברה החרדית בישראל – מפרספקטיבה היסטורית, כלכלית ותרבותית. הדברים נכתבו מנקודת מבט של איש אקדמיה שאינו משתייך למגזר החרדי, והם מיועדים בעיקר לעיונם של מקבלי ההחלטות במדינה. עם זאת, תקוותי היא שגם לחרדים תהיה גישה לעבודה זו, וכי העמדות המוצגות בה יחלחלו למגזר זה, בבחינת "הציץ ונפגע".

תחושותי היא שבעת הזאת חברת הלומדים ואתה הקהילה החרדית מצויות בצומת דרכים היסטורי, וכי עליהן להמשיך בכיוון שהתווה המפנה בשנת 1996, דהיינו, לעודד שילוב מוגבר של לימודי חול עם לימודי קודש. מפנה זה חיובי הן מבחינת תרומתו לחברה החרדית והן מבחינת תרומתו למשק הישראלי.

תודתי נתונה בראש ובראשונה לפרופ' עמירם גונן, אשר חרש את התלם הראשון בספרו **מהישיבה לעבודה**.² פרופ' גונן עודד אותי והנחה אותי בכתיבת מחקר זה. כמו כן, תודתי נתונה למכון פלורסהיימר ולצוות עובדיו על הסיוע שהעניקו לי במהלך המחקר.

² גונן, עמירם (2000). **מהישיבה לעבודה - הניסיון האמריקני ולקחים לישראל**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

1 עיקרי הדברים

הגישה ללימודי חול – ההיבט ההיסטורי

הדיון בסוגיה של עירוב לימודי חול בלימודי קודש מלווה את תולדות עם ישראל, והפולמוס בין התפיסות האידאולוגיות השונות התחדד בעיקר בעת החדשה. רצף העמדות נע משלילה מוחלטת של לימודים כלליים והסתגרות בעולמה של "תורה בלבד" ועד נטישה מוחלטת של התורה ועיסוק בלימודים כלליים בלבד. בתוכם התפתחה גישת הביניים של "תורה עם דרך ארץ", השואפת למצוא שילוב הולם בין שני הכיוונים.

מאז המחצית השנייה של המאה ה-19 נאלצו יהודי התפוצות להתמודד עם בעיה מהותית: כיצד ניתן לשלב את החיים המודרניים, המבוססים על השכלה כללית, קידמה טכנולוגית ומדעית והישגיות חומרית, באורח החיים היהודי-דתי? קהילות שונות מצאו פתרונות מגוונים, בהתאם לנסיבות ההיסטוריות, החברתיות והתרבותיות של כל קהילה וקהילה. בקרב יהודים מארצות האסלאם נמצאה הדרך לשלב בין קודש לחול, ולא התפתחה אידאולוגיה של ניתוק בין הקטבים. בקרב יהודים אשכנזים התפתחו, לצד דחייה מוחלטת של לימודי חול, גם גישות המאפשרות עירוב של החול בקודש ברמות שונות. חלק מגישות אלו שלל תחומים מסוימים של לימודים כלליים, אך התיר תחומים אחרים. גישות אחרות דחקו את לימודי החול למעמד נחות והתירו לעסוק בהם בשעות הפחות נוחות של היום, וכן נמצאו גם אלו שהתירו עירוב מלא של החול בקודש. גם בקרב המתנגדים ללימודים הכלליים התפתחו גרסאות שונות. לדוגמה: עמדתה של "אגודת ישראל" העולמית במחצית הראשונה של המאה העשרים הייתה פשרנית יחסית לעמדה הבלתי מתפשרת של הסניף הארץ-ישראלי של "אגודת ישראל" ב"יישוב הישן".

לאחר השואה והקמת מדינת ישראל נוצר מצב חדש. העקורים היהודים ("שארית הפליטה") לקהילותיהם השונות נקטו דרכים מגוונות בניסיון לשקם את חייהם – אם בישראל ואם במדינות אחרות. האסטרטגיה שבה בחר הפלג החרדי השמרני, שמוצאו בעיקר מהקהילה הליטאית, הייתה שיקום עולם התורה לאחר החורבן, הן במובן הפיזי והן במובן הרוחני.

על פי תפיסה זו, לדור הנוכחי נועד תפקיד מטא-היסטורי – הבטחת קיומו של עם ישראל. הישועה תבוא רק מתלמידי חכמים, אשר ישמרו, יאגרו, ישנונו, יפרשו וינחילו לצאצאיהם את התורה בשלשלת אנושית בלתי פוסקת. מתוך עולם לימוד התורה עתידים גם לצמוח גדולי הדור שינהיגו את עם ישראל בדרך הנכונה. האחריות להמשכיות זו הוטלה אפוא על כל הגברים והמתבגרים במגזר החרדי – כולם גויסו למאמץ של שחזור עולם הישיבות שנחרב בשואה. הזכות ללמוד תורה לשמה הפכה לחובה כללית, ודחקה את הדאגה לקיום הגשמי.

והפרנסה מאין תימצא? על פי השקפת החרדים, הקיום הכלכלי יובטח בדרך כלשהי כתוצאה מן ההתמסרות ללימוד התורה, האוצרת בחובה את ה"ביטחון" (ההסתמכות על האל שידאג לפרנסה). במקביל להפנמת הערך של "תורה בלבד" הופנמה גם הנורמה הפוסלת מכל וכל הקדשת זמן ללימודים לצורך "השתדלות" (פרנסה). תפיסה זו חוללה תמורה מהותית בחלוקת התפקידים במשפחה, והאחריות על הפרנסה הוטלה על האישה, בעוד שהבעל היה אמור להתמסר אך ורק ללימוד התורה. הקהילה הליטאית מיצבה את עצמה כמנהיגת השקפה זו, ובמדינת ישראל נודעה לכך השפעה מכרעת – הן על חצרות החסידים והן על בני התורה המזרחיים.

עם המהפך הפוליטי שהתרחש ב-1977 וכניסת "אגודת ישראל" לקואליציה, ומאוחר יותר – עם ייסוד ש"ס והצלחתה הגדולה במערכות הבחירות, צברו המפלגות החרדיות כוח פוליטי רב: הן הפכו ללשון המאזניים בפוליטיקה הישראלית. משנה זו ואילך הפכו ממשלות ישראל (ללא הבדל בין "ממשלות הימין" ל"ממשלות השמאל") לשותפות בבניית עולם התורה, על פי הפרמטרים שקבעה האסטרטגיה הליטאית, דהיינו: הסתגרות דה פקטו של בני הנוער והגברים החרדים ב"כולו קודש", ודחייה מוצהרת של הקניית השכלה כללית והכשרה טכנולוגית.

דרך זו אומצה על ידי כלל החרדים במדינת ישראל, ונושאי דגלה היו שני גדולי הדור – הרב אלעזר מנחם שך והרב עובדיה יוסף. היה זה הרב שך ש"נתן את הטון" וחייב את כל בני הקהילה להתמסר רק ללימודי קודש, והרב יוסף אימץ עמדה זו, חרף הבדלי הגישות ביניהם. כל משפחה חרדית בישראל שואפת שבניה יהיו תלמידים ואברכים כל חייהם, בתקווה שביום מן הימים יזכו להיות מורי הלכה בישראל.

שיקומו של עולם התורה במדינת ישראל הוא מפעל חינוכי אדיר וחסר תקדים. חברת הלומדים החרדית גדלה מאוד ברבע האחרון של המאה ה-20, והיא מונה כיום אלפי מוסדות: תלמודי תורה, ישיבות קטנות, ישיבות גדולות וכוללים, שבהם לומדים אלפים רבים של בני תורה. יתר על כן, לצד חברת הלומדים פועלים מאות מכוני מחקר תורניים, עמותות וארגונים חרדיים. אולם דווקא היקפו העצום של מפעל זה הגביר את תלותו הכלכלית במדינה. להתגבשות מגזר לא יצרני בהיקף כה גדול היו, ועדיין יש, השלכות מרחיקות לכת – הן על המשק הישראלי, הן על הקהילה החרדית והן על החברה הישראלית בכללותה.

הקהילה החרדית בישראל – ההיבט הכלכלי

דמותה הלאומית של החברה הישראלית התגבשה במדינה שבה ההשכלה והקידמה המדעית-טכנולוגית הן הבסיס לחוסנה הכלכלי. במשך שנים רבות ניטשה מחלוקת בשאלה אם חברה זו יכולה להרשות לעצמה שחלק גדול מבניה לא יקחו חלק במערך זה, ויקדישו את חייהם ללימוד תורה בלבד. שאלה זו עולה בשנים האחרונות במלוא חריפותה, עקב המצב הכלכלי הקשה שבו נתונה מדינת ישראל.

בדו"ח בנק ישראל מיום 17 ביולי 2002, הנושא את הכותרת: "מדיניות לעידוד תעסוקה", מופיעות העובדות הבאות:³

- כמחצית מהפרטים בגיל העבודה בישראל, שהם כ-2,450,000 נפש, לא עבדו ברבע הראשון של 2002, מביניהם – 2,150,000 איש נמצאו מחוץ לכוח העבודה ו-255,000 היו מובטלים.

- שיעור התעסוקה בישראל נמוך במידה ניכרת מזה שבמדינות המפותחות (מדינות ההשתתפות הנמוכים בכוח העבודה בולטים בעיקר בקרב בעלי ההשכלה הנמוכה ומאפיינים נשים ערביות, גברים בעלי השכלה תורנית ותושבים של אזורי פיתוח. שיעור ההשתתפות הממוצע בישראל נמוך במידה ניכרת מזה שבמדינות המפותחות, גם כאשר נלקחת בחשבון השפעת התעסוקה בכוחות הביטחון.

- שיעור האבטלה בישראל גבוה מהממוצע במדינות המפותחות. שיעורי האבטלה גבוהים במיוחד בקרב מעוטי ההשכלה ובקרב האוכלוסייה המוסלמית. בעוד שבקרב הגברים היהודים (גילאי 15-64) רק כשליש אינם משתתפים בכוח העבודה, עולה שיעור זה בקרב הגברים החרדים בגילים אלו לכ-80%. בגילאי העבודה העיקריים (25-64) 68% מהגברים החרדים נמצאים מחוץ לכוח העבודה.⁵

מחקרים על הקשר שבין ההשכלה לתעסוקה מראים שככל שרמת ההשכלה נמוכה יותר, יורדת בהתאמה רמת ההשמה בעבודה. יש להניח שבעתיד מגמה זו אף תתחזק, מכיוון שהמשק הישראלי מתבסס יותר ויותר על קידמה טכנולוגית, תהליך המוטה לטובת העסקת עובדים מיומנים. וככל שהמשק יתפתח, יגבר הביקוש לעובדים מיומנים ויפחת הביקוש לעובדים לא מקצועיים.

³ גוטליב, דניאל, פלד, אסנת, וניצה קסיר, (17 ביולי 2002). **מדיניות לעידוד התעסוקה**. ירושלים: בנק ישראל.

⁴ איסלנד, נורווגיה, שוודיה, ארה"ב, פינלנד, ניו זילנד, דנמרק, קנדה, יפן, אנגליה, אוסטרליה, קוריאה, הולנד, פורטוגל, גרמניה, אוסטריה, אירלנד, צרפת, בלגיה, ספרד, יוון, איטליה.

⁵ בן דוד, דן (יולי 2003). "כוח העבודה בישראל מההיבט הבינלאומי". בתוך: **רבעון לכלכלה**, חוברת 50 (1) עמ' 72-90.

לאור נתונים שהציגו חברי "צוות חינוך ולאומיות" לכנס הרצליה ניתן להעריך את ההשלכות העשויות להיות לשיעור גדול של לא מועסקים על משק המדינה ועל החוסן הלאומי בעתיד.⁶ מנתונים אלו עולה שהיום כמעט מחצית מילדי מדינת ישראל הלומדים בכיתה א' לומדים במערכת החינוך החרדי או במערכת החינוך הערבי. אם המגמות הדמוגרפיות האלו יימשכו, חלקם היחסי של שני מגזרים אלו במערכת החינוך יוסיף ויגדל.⁷ אפשר אפוא להעריך את הצפוי לילדי כיתה א' של שנת 2001 בשנת 2025: מחצית המחזור (דהיינו, כמחצית מילדי ישראל) ישתייך לאותו פלח אוכלוסייה הנמצא מחוץ למעגל התעסוקה או מתקשה למצוא תעסוקה עקב השכלה נמוכה. יוצאות מכלל זה הנשים במגזר החרדי, אשר יוכשרו לשוק העבודה (במסגרת מגבלות מסוימות) וחלקן ישתלבו בו. רוב הגברים במחזור זה ימצאו עצמם בשנת 2025 מחוץ למעגל העבודה, מכיוון שלא תהיה להם הכשרה מקצועית מתאימה והם יזדקקו לתמיכה ציבורית וממשלתית. צפוי אפוא שבשנת 2025 ימצא המשק הישראלי במצב של פיגור יחסי גדול יותר מאשר כיום, בהשוואה למשקיהן של מדינות המערב; לכך עלולות להיות השלכות חמורות הן על החברה הישראלית והן על חוסנה של המדינה.

המפנה

כאמור, במקביל להצלחתו של המפעל החינוכי התורני, התדרדרה הקהילה החרדית למצב של מצוקה כלכלית חריפה, ולא בכדי הערים העניות ביותר בארץ הן ירושלים ובני-ברק.⁸ המצוקה הכלכלית מוגדרת על ידי ההנהגה החרדית כ"עוני מרצון", ונעשים מאמצים להקל עליו באמצעות תרבות העזרה ההדדית המפותחת במגזר החרדי. עם זאת, גם מנהיגי הציבור החרדי מודעים לתמורות המתחוללות בחברה הישראלית ולהשפעתן על המגזר החרדי; הם מכירים בעובדה שגם בקרב ציבור זה גוברת השאיפה להעלאת רמת החיים, וכי העזרה ההדדית אינה חלופה מספקת לכושר השתכרות ואין בה כדי להבטיח את קיומה הכלכלי של חברת הלומדים.

הלכי רוח אלו זרזו את המפנה בחברה החרדית בנוגע ללימודים כלליים ולהכשרה מקצועית. מפנה זה, שחל בשנת 1996, משקף הגמשה משמעותית בעמדתם של גדולי התורה מאז קום המדינה: היחס ללימודים כלליים ולרכישת מקצוע מקבל בשנים האחרונות מעין הכשר. עם זאת, ההכשר עודנו מסויג ולא מלא, וההנהגה החרדית משתדלת לנווט את ההתפתחויות בהתאם לתפיסת עולמה.

⁶ "כנס הרצליה" – זומן על ידי המכון הישראלי לדמוקרטיה והתקיים בין התאריכים 16-18 לדצמבר 2001. הכנס עסק במאזן החוסן והביטחון הלאומי.

⁷ ד"ר צבי צמרת ואחרים (18-16 דצמבר 2001). "החינוך הלאומי בישראל". מסמך עבודה. כנס הרצליה של המכון הישראלי לדמוקרטיה.

⁸ ד"ח הביטוח הלאומי על מצב העוני מ-19.12.2000.

לימודי חול אינם זרים לחברה החרדית, והם חלק אינטגרלי מתהליך החינוך של הנשים החרדיות. לאחרונה חלה התרחבות מואצת בתחומי ההכשרה המקצועית וההשכלה הגבוהה של נשים חרדיות. נפתחו בפניהן אפשרויות חדשות, מעבר לתחום ההוראה.

כמו כן, החברה החרדית מקיימת בשוליה, בישיבות אחדות, שילוב של לימודי קודש ולימודי חול, ולישיבות אלו יש כיום מאות בוגרים. תלמידי הישיבות ניגשים בתום לימודיהם לבחינות בגרות חיצוניות של משרד החינוך. בדרך כלל הם משיגים בבחינות אלו ציונים גבוהים, ואחוזי ההצלחה בקרבם אינם נופלים מאלו שבמגזר הממלכתי. מדובר בישיבת "היישוב החדש" הוותיקה בתל-אביב, שבה למדו מאות בוגרים חרדים לצד תלמידים מהמגזר הדתי-לאומי, וכן בישיבות "מערבא" בחשמונאים ו"נהורא" בבית חורון.⁹ אמנם רוב הבוגרים מיישיבות אלו ממשיכים ללמוד בישיבות "הגדולות", אך חלקם עוברים כעבור שנים אחדות ללמוד במוסד אקדמי או במכללה לסטודנטים חרדים, דוגמת בית הספר הגבוה לטכנולוגיה (בג"ט) או המכללה החרדית בבני-ברק (מבח"ר).¹⁰ צעירים אלו מסוגלים להשתלב במערכות הכלכליות ובשוק העבודה לא פחות מצעירים אחרים בחברה הישראלית.

בשנים האחרונות חלו תמורות משמעותיות בעיקר בנוגע להכשרת גברים חרדים במסגרות אקדמיות ומקצועיות. לדוגמה, מזה שנים אחדות לומדים בוגרי ישיבות ואברכים בקורסים להכשרה מקצועית של משרד העבודה והרווחה, או במכללות להשכלה גבוהה, שבהן הם רוכשים השכלה אקדמית בתחומים כגון משפטים, מחשבים, כלכלה, ניהול, ראיית חשבון. התפתחות זו היא תופעה חדשה בישראל, אף כי היא אינה זרה לאוכלוסייה החרדית בארצות-הברית ובצרפת.

בשנת הלימודים תשס"ג מתקבלת התמונה הבאה: למעלה מ-2,600 נשים וגברים מהקהילה החרדית השתתפו בקורסים להכשרה מקצועית במסגרות המיוחדות שקמו לאחר שנת 1996.¹¹ רוב הפעילות התבצעה במרכז החרדי להכשרה מקצועית בירושלים ובבני-ברק: במסגרת המרכז הוכשרו 1,500 בוגרים ובוגרות, ובמשך השנים הושמו בעבודה כ-900 מהם.¹² בנוסף, כ-450 גברים וכ-700 נשים למדו (ועדיין לומדים) במסלולי הכשרה אקדמיים במכללת בני-ברק החרדית (מבח"ר), במכללה החרדית בירושלים, בקריה האקדמית – קריית אונו (קמפוס אור-יהודה), בבית הספר הגבוה לטכנולוגיה (בג"ט), ובמכללת "שערי משפט".

⁹ יש האומרים בקהילה שיישיבות אלו אינן חרדיות או המגדירים אותן כיישיבות חרדיות מודרניות או ישיבות ל"חוצניקים".

¹⁰ בית הספר הגבוה לטכנולוגיה בירושלים כולל את מכון לב, מכון נווה ומכון טל בירושלים, וכן את מכון לוסיטיג ברמת-גן לנשים.

¹¹ נתון זה אינו כולל את הנשים העוברות הכשרה להוראה ו/או מקצועות אחרים ברשת מוסדות "בית יעקב".

¹² נתון זה נמסר על ידי הנהלת המרכז באפריל 2003.

לצד ההערכה הרבה למערכות העוסקות (תוך התמודדות עם קשיים רבים) בהכשרה מקצועית ואקדמית בקהילה החרדית, אי אפשר שלא להתרשם מהנתונים המספריים הדלים.¹³

כדי להעריך מצב זה נכונה יש לזכור כי התמורות שנזכרו לעיל מקיפות רק אותם בנים שאינם מסוגלים או שאינם רוצים להקדיש את חייהם ללימוד תורה בלבד. כמו כן, התמורות מקיפות רק גילאים מבוגרים יחסית – מעל גיל 23. שכן, אחד המכשולים העיקריים להרחבת ההכשרה האקדמית והמקצועית הוא "צוואר הבקבוק" בגילאי בית הספר העל-יסודי. בגילאים אלו אין כל הכשרה ללימודים כלליים ו/או טכנולוגיים. הן בישיבות הקטנות והן בישיבות הגדולות מתחנכים עשרות אלפי תלמידים, המנותקים לחלוטין מלימודי חול. ממשלות ישראל לדורותיהן השלימו עם המצב הקיים, והמשיכו לתקצב את מסגרות החינוך החרדיות בגילאי בית הספר התיכון, אף כי אין בהן כלל לימודי חול.¹⁴ אמנם במערכת החינוך היסודי החרדי נהוגים לימודי חשבון ועברית, אולם הבנים מתנתקים לחלוטין מלימודים אלו מגיל 13 ואילך. ניתוק זה מתרחש אפוא דווקא בשנים המכריעות, שבהן בני הנוער הלא חרדים מכשירים את עצמם לרכישת מקצוע או תחומי דעת שיהיו בסיס לתעסוקתם בעתיד.

¹³ יש לזכור, כי לגבי הנשים לא חל מפנה, אלא הורחב מגוון האפשרויות שעמד עד כה לרשותן.

¹⁴ בניגוד למה שקורה בקהילות היהודיות החרדיות בארצות-הברית ובצרפת.

2 המחלוקת האידאולוגית – "תורה בלבד" לעומת "תורה עם דרך ארץ"

על השאלה העקרונית, אם היהדות צריכה להישאר רק באוהלה של תורה או גם להיפתח למדע ולחכמות חיצוניות, נתחברה ספרות רבת היקף.

המחלוקת בנושא זה ניטשה כבר בעת העתיקה, כאשר התחולל העימות בין התרבות היהודית להלניזם.¹⁵ בחברה היהודית התפתח יחס דו-ערכי כלפי תרבות יוון: מחד גיסא, לא ניתן היה להתעלם מהישגיה המדעיים, ומאידך גיסא, היא נתפסה כאיום על היהדות עקב הניגוד הבסיסי בין ההיבט הפולחני-אלילי שלה לבין ההיבט המונותיאיסטי של היהדות. תרבות יוון הייתה תרבותם של המלכים ההלניסטיים, שכבשו את יהודה (אנטיוכוס הרביעי), והיא אומצה על ידי האימפריה הרומית, שצבאותיה החריבו את בית המקדש. על רקע זה, החריפה העוינות בין היהדות לתרבות יוון. בקרב קבוצות מסוימות בעם היהודי התגבשה שלילה טוטאלית של תרבות זו.

מאות שנים לאחר מכן, השתלטות הנצרות על העולם הרומי ושימור התרבות הקלאסית בה (תוך התאמות למסר המונותיאיסטי שלה), העמיקו את השסע בין התרבות היהודית לתרבות האירופית, שנתפסה כגלגול חדש של האלילות. השקפה זו הזינה את המאבק המר שהתנהל נגד הרמב"ם ועיסוקו בחכמות החיצוניות.¹⁶ הפולמוס על כתבי הרמב"ם, שבמרכזו עמדו כתביו הפילוסופיים, הבליט את הקיטוב בחברה היהודית. המאבק הגיע לשיאו בשנת 1232, כאשר חכמי צרפת הצפונית הטילו חרם על ספרו של הרמב"ם, "מורה נבוכים". החרם החריף את המחלוקת בין תומכי הרמב"ם למתנגדיו, מחלוקת שנמשכה למעשה עד תחילת המאה ה-14.

במרכז היהודי שהתפתח במזרח אירופה, הייתה העמדה השוללת כל עיסוק במדע דומיננטית עד המאה ה-20. גם בחוגי הניאו-אורתודוקסיה הגרמנית, חלוצת השילוב

¹⁵ רזונברג, שלום (1988). **דת ומדע בהגות היהודית החדשה**. ירושלים: משרד החינוך. פרק המבוא, עמ' 7-15.

¹⁶ מוסקוביץ', דפנה (2001). **הוראת שני מקצועות הומניסטיים בחינוך הממ"ד**, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית, עמ' 266-269.

(המוגבל אמנם) בין תורה למדע, הושמעו בראשית המאה העשרים קולות שקשרו את האותנטיות היהודית להתבדלות רוחנית מקסימלית.¹⁷

בפרק זה יוצגו, בקיצור נמרץ עקב קוצר היריעה, העמדות העקרוניות של שתי הגישות, בעיקר כפי שהתגבשו בדורות האחרונים. את התפתחותן של עמדות אלו בעת החדשה נתאר בפרק הבא.

“תורה בלבד”

הדוגלים בגישת “תורה בלבד” טוענים כי עצם הגישה “תורה עם דרך ארץ” רואה את התורה כפגומה וכלוקה בחסר, אחרת מדוע יש צורך במדע? גישה זו מבטאת כמיהה עתיקה לאוטרכיה רוחנית במשמעות האמרה “הפוך בה והפוך בה דכולה בה” (אבות, פרק ה, כ”ב) דהיינו, בתורה מצויה כל החכמה שהועיד בורא העולם לעם הנבחר.

בין היתר, עמדה זו מסתמכת על דברי רבי רבי שמעון בר יוחאי: “בזמן שישראל עושים רצונו של מקום, מלאכתם נעשית על ידי אחרים”, כלומר, כל עוד המאמין דבק באמונתו, האל יספק את צרכיו ואת פרנסתו ואין לו לחשוש. מכאן שהעבודה פוגעת באמונה באל, כיוון שהיא מצביעה על חוסר ביטחון של העובד ביכולת האל לדאוג לפרנסתו.

חסידי “תורה בלבד” נטו להתעלם מהמקורות בספרות ובמסורת ישראל המדגישים את ערכה של העבודה, והציגו אותה כצורך במישור הפיזי-קיומי בלבד. בשום פנים לא ראו בעבודה אידאל או מצווה המחייבת את האדם היהודי.¹⁸ ההימנעות מראיית העבודה כמצווה, בד בבד עם הגדרת לימוד התורה כמצווה, יצרו את הפער בין הקודש לחול.

גישת “תורה בלבד” מתבססת על מספר יסודות:

א. היסוד הראשון הוא החשש שהחשיפה למדע עלולה לסכן את שומרי המצוות, בעיקר את הצעירים שבהם, העלולים להגיע לכפירה בעקבות עיון בטקסטים אפיקורסיים.¹⁹ החוששים לכך מעלים טיעון זה גם כנגד הטענה שהרמב”ם עסק במדע: לדבריהם, הרמב”ם היה אישיות דגולה ויחידה במינה, על כן הכללים הרגילים אינם חלים עליו. עקב עליונותו הרוחנית לא היה העיסוק בחכמות חיצוניות עלול לסכן אותו. עם

¹⁷ שטרן, אליעזר (1983). “פרקים בתולדות האידאל החינוכי של תורה עם דרך ארץ”, אישים וכיוונים. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן. עמ’ 113-123.

¹⁸ שטרן, נורית (2001). קודש וחול בתפישת העבודה: המקרה של האורתודוקסיה היהודית בישראל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית. עמ’ 209-244.

¹⁹ לאם, נחום (תשנ”ז). תורה ומדע. ירושלים: ספריית אלינר ומשרד החינוך והתרבות, מינהל החינוך הדתי. עמ’ 53.

זאת, כאשר מדובר באנשים רגילים, הכשרת העיסוק במדע עלולה להביא לידי כפירה בעיקר, על כן יש להרחיקו מהם במידת האפשר.

ב. היסוד השני קשור לאמרה התלמודית "מיום שחרב בית המקדש אין לקב"ה בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד" (בבלי, ברכות דף ח', ע"א) במילים אחרות, התורה כוללת את כל החכמות שבעולם, לכן העיסוק בחכמות חיצוניות משמעותו שלילת היקפה של סמכות התורה. ההלכה בלבד תקפה מבחינה דתית ורוחנית, וכל פעילות אינטלקטואלית אחרת היא בבחינת איסור. פרשנות זו מעוגנת במסורת עתיקה, שתחילתה בתקופת התלמוד והיא רווחת עד ימינו, (בהקשר זה יש לציין כי הרמב"ם הוכיח בניתוח מפורט דווקא את המשמעות ההפוכה לפרשנות זו).

ג. היסוד השלישי הוא התפיסה שכל שעה שאינה מוקדשת ללימוד תורה היא בגדר עברה של ביטול זמן. תפיסה זו מסתמכת על הפסוק "לא ימוש ספר התורה הזה מפך והגית בו יומם ולילה" (יהושע, א', ח'). אולם גם במקרה זה ניתנו פירושים שונים לפסוק, ועל פי חלקם מותר לעסוק בלימודים חיצוניים לצורך פרנסה.

רבים מהדוגלים ב"תורה בלבד" מסתמכים על כתביו ודבריו של הרב אליהו דסלר (1892-1953), ראש כולל בגייטסהד באנגליה ומנהל רוחני בישיבת פוניבז' בבני-ברק ב-1948. בספרו **מכתב מאליהו** ("ביטחון והשתדלות", חלק א') מסתמך הרב דסלר על המקורות ועל ספרות המוסר, וקובע כי העבודה אינה מצווה כלל, אלא קללה. היא נקשרת לגירוש האדם מגן עדן, וכרוכה בסבל פיזי, בהיותה עונש על החטא שחטא, ככתוב: "בזעת אפיך תאכל לחם" (בראשית, ג', י"ט). רק מי שקולל מחוייב בטורח הכרוך בעבודה, בעוד שלימוד התורה מטהר את העוסקים בו. הפיכת המלאכה לעיסוק של קבע יש בה משום טומאה גדולה, והיא עלולה להרחיק את האדם מהממד הרוחני. עמדה זו מובילה באופן בלתי נמנע להשקפה שיש להמעיט בעבודה ככל האפשר, וכי מי שחייב לעסוק ב"השתדלות" (עבודה), מן הראוי שיעשה זאת בצנעה.

הרב דסלר מותח ביקורת חריפה על החברה המערבית וההשכלה, שהניעו יהודים לשאוף להישגים אקדמיים בתירוף שהם נדרשים לצורך פרנסה. לדידו זו עבודה זרה. הוא מביא לדוגמה את העובדה שהנאצים שלחו פרופסורים לעסוק בעבודות כפיים פשוטות כאחד האדם, וטוען שיהודים רבים לא למדו את הלכה.

גישתו זו של הרב דסלר מקובלת במגזר החרדי בימינו, ודבריו מצוטטים בתחום זה חדשות לבקרים. עם זאת יש לציין כי הוא התיר באופן מסויג ומוגבל עיסוקים מסוימים, מעשיים ולא אקדמיים. היתר זה ניתן לאנשים שיכולתם השכלית או הרוחנית דלה.

“תורה עם דרך ארץ”

לעומת הגישה השוללת את המדע ולימודי החול, התבססה גם הגישה הנגדית הרואה אותם בחיוב. תומכי העיסוק במלאכה בצד התורה, הביאו מן התלמוד נימוקים מוסריים להצדקת עמדתם, כגון: “רבן גמליאל, בנו של רבי יהודה הנשיא, היה אומר: יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ שיעת שניהם משכחת עוון, וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון” (פרקי אבות, פרק ב', משנה ב'), או: “כל האומר אין לי אלא תורה... אפילו תורה אין לו” (יבמות, דף קט, ע”ב). נראה שמחייבי לימודי החול חששו מהיווצרות תלות של תלמידי החכמים במפרנס חיצוני.

בתקופה ההלניסטית נפוצה ההתייוונות בקהילות יהודיות באגן הים התיכון לא רק בשל ההיבטים ההדוניסטיים של תרבות יוון, אלא גם בשל עניינה של תרבות זו במדעים. גם בימי הביניים גילתה העילית האינטלקטואלית של יהודי ארצות האסלאם עניין רב במדעים השונים: קוסמוגוניה, ביולוגיה, רפואה. כתבים רבים בתחומים אלו תורגמו מיוונית לעברית, או הגיעו לידיעת היהודים המשכילים בתיווכם ובתרגומם של פילוסופים ערבים. הרמב”ם אף ניסח בפירוט את ההצדקות ללימוד מדע כדרך הכרחית לחיזוק האמונה וכידע שתלמיד חכם חייב להיות בקי בו.²⁰

למן המאה ה-18 חלה התפתחות מואצת בכל תחומי המדע, והתעצם הקשר בין המדע והטכנולוגיה לבין המערכת הכלכלית. יותר ויותר אנשים פנו ללימוד מדעים, שפות ומקצועות מגוונים במטרה לרכוש מקצוע. מצב זה אילץ את החברה היהודית המסורתית לשקול הענקת לגיטימציה ללימוד חכמות חיצוניות במוסדות החינוך ולבחון את האפשרויות לשילוב לימודי חול בלימודי הקודש. הם לא יכלו להעלים עין מן האתגרים העיוניים שהציב לפניהם המדע המודרני, וגבר הצורך שלהם ליישב יסודות אלו עם השקפת עולמם כמאמינים.

במהלך ההיסטוריה התגבשו גישות שונות, שהעלו נימוקים מגוונים לשילוב תורה עם מדע:

א. **הדגם הרציונליסטי**, שמייצגו הבולט הוא הרמב”ם.²¹

מכל הדעות המחייבות שילוב בין תורה למדע, זו של הרמב”ם היא החיובית ביותר והמקיפה ביותר. מובן כי בעבודה זו אין מקום לדיון מעמיק בגישת הרמב”ם, ורק אציין כי לדבריו, לא זו בלבד שמתר לעסוק בלימודי חול, אלא שאף מצווה לעסוק בהם. הרמב”ם ביטא השקפה זו בספרו **מורה נבוכים**, וכן בפסקי הלכה המופיעים בספרו **משנה תורה**. הוא מחייב לימוד מדעים כגון: אסטרונומיה, מדעי הטבע, פיזיקה, ביולוגיה, רפואה, וכן דקדוק ואטימולוגיה. נימוקו העיקרי הוא שחובת המאמין להכשיר את עצמו

²⁰ לאם, שם, עמ' 66-61.

²¹ לאם, שם, עמ' 61.

במלאכת ההיגיון, כי רק באמצעותה יוכל להבין את יחס העולם לבורא העולם. לדעת הרמב"ם, לימודי החול אף הכרחיים לקיום המצוות המעשיות.

לצד גישה זו, הרמב"ם אוסר להתפרנס מהתורה: "אל תעשה עטרה להתגדל בה ולא קרדום לחפור בהם. ועוד ציוו ואמרו: אהב את המלאכה ושנא את הרבנות. וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון. וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות" (רמב"ם, משנה תורה, הלכות תלמוד תורה פ"ג הלכה י'). איסור זה זכה לפרשנויות שונות וסותרות של מתנגדיו. במציאות הישראלית מצאו חסידי "תורה בלבד" צידוק לעקיפת איסור זה ולעיסוק בתורה כמקור פרנסה.

ב. הדגם התרבותי, שמייצגו המובהק הוא הרב שמשון רפאל הירש (1808-1888).²²

הרב הירש הוא מכוון השיטה המכונה "תורה עם דרך ארץ", ונחשב לאבי "האורתודוקסיה הנאורה". כיהודי מאמין שהוא גם בן לתרבות המערב המודרנית, ביקש הרב הירש לשלב בין שתי ההשקפות. הוא ניסה לבסס את התיאוריה לפיה שורשי ההומניזם האירופי מקורם ביהדות. משנתו החינוכית – "תורה עם דרך ארץ" – התבססה על השקפה זו. לטענתו, לא קיימים ניגודים בין תורה למדע, המאלצים לבחור באחד הכיוונים, ואם בכל זאת היהודי ניצב בפני הכורח לבחור, עדיפה התורה על פני ההשכלה החילונית. הרב הירש גרס כי לימודי החול מסייעים להבנה מעמיקה יותר של התורה.

גם הרב עזריאל הילדסהיימר (1820-1899) פעל לביסוס הגישה של "תורה עם דרך ארץ", בעיקר באמצעות ייסוד בית מדרש גבוה לרבנים בברלין. הוא גם התיר ללמוד באוניברסיטאות. גישה אורתודוקסית זו התפתחה בגרמניה נוכח התפשטות ההשכלה והמודרניזציה, שיצרו קשר גובר והולך בין הצלחה כלכלית לבין ידע, התמחות וקידמה טכנולוגית.

ג. הדגם המיסטי, שהתגבש לאור השקפתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק.²³

לדעת הרב קוק (1865-1935), הבעיה של שילוב תורה וחכמה (מדע) אינה במישור התרבותי, אלא במישור המיסטי-מטפיזי: מעצם נגיעתה בסוגיות של קודש וחול, היא חורגת מגבולות תרבותיים/חברתיים גרידא. היחס בין קודש לחול דומה ליחס שבין חומר לצורה: חול הוא חומר, ואילו קודש הוא צורה. הרב קוק הגיע למסקנות מרחיקות-לכת מבחינה מטפיזית, באמרו במפורש: "לדעת שאין אמת חול מוחלט בעולם", דהיינו, קיים רק קודש והעדיין לא קודש. בסופו של דבר כל החול (העדיין לא קודש) נמצא בתורה ומתקדש על ידה. מכאן נובע כי ביסודו של דבר לימודי החול אינם חסרי קדושה לנצח מטבעם, וכי לימודי הקודש יהיו עקרים, אם כל פעולותיהם יחולו בתחום הקדושה

²² לאם, שם, עמ' 81.

²³ לאם, שם, עמ' 91.

בלבד. לימודי החול חשובים לא למרות העדר קדושתם, אלא מפני שזוהי הדרך שבה החיים כולם, הדעת כולה, ההווה כולה, מתאחדים בסופו של דבר.

ד. **הדגם האינסטרומנטלי** המכונה גם "רקחות, טבחות ואופות",²⁴ הבא לידי ביטוי בהשקפת הגאון מוילנה (הגר"א).

דגם זה נגזר מהמושג ההלכתי "הכשר מצווה". זוהי פעולה שאינה בעלת ערך דתי, ובכל זאת יש לה חשיבות מאחר שהיא מאפשרת לקיים מצווה או לחזק אותה. גישה זו מכירה בערכו של המדע כאמצעי או כמכשיר: אם הלימוד (או פעילות חילונית אחרת) נעשה לשם קיום מצווה, דהיינו, לשם שמים, אזי הוא עשוי לקבל פן של קדושה. כך לדוגמה, ניתן לייחס ערך דתי לאכילה, שתייה, מלאכה וכיוצא באלו. בדומה לכך, מותר ללמוד לימודי חול אם מטרתם לסייע בסופו של דבר לשמירת מצוות וללימוד תורה. לאור השקפה זו, לימודי החול אינם בבחינת עברה של ביטול תורה. אמנם אין כאן תמיכה גורפת בלימודי חול, אך ניתנת לגיטימציה לעסוק בהם בהיותם בעלי ערך אינסטרומנטלי.

²⁴ לאם, שם, עמ' 109.

3 היחס ללימודי חול בעת החדשה – רקע היסטורי

מזרח ומרכז אירופה

ככלל, בקרב יהדות מזרח אירופה ומרכז העיסוק בלימודי חול היה מועט. לפני המאות ה-18 וה-19 התייחסה המחלוקת בנושא זה לחינוכם של בני העילית בלבד, שכן רוב הציבור היהודי עסק ממילא במלאכות שלא הצריכו הכשרה מקצועית או שנדרשה להן רק הכשרה במסגרת המשפחה או בסדנאות של בעלי מלאכה. תכניות הלימודים והכשרת החכמים התמקדו בתלמוד ובהלכה, ואפילו לימודי התנ"ך והלשון העברית זכו לתשומת לב מועטה בלבד. אף כי היו ניסיונות בודדים לפריצת הגדר, הרי במרבית הקהילות נאבקו במגמות אלו.

במהלך המאה ה-19 התחוללו בקרב יהודי מזרח אירופה תהליכים שהביאו להתפוררות החברה המסורתית ולקרע גובר בין נאמני המסורת לבין חסידי ההשכלה והמודרניזציה. התמורות בעת החדשה התרחשו בפרק זמן קצר יחסית לעומת השנים הארוכות שבהן הצליחה החברה המסורתית לשמור על צביונה. בנוסף, התערערה גם תודעת היציבות והרציפות של שומרי המסורת, והתערערה אחיזתם באורחות החיים מורשת הדורות הקודמים. המודרניזציה והתחזקות התודעה הלאומית האיזו את ההשכלה והחילון של החברה האירופית בכלל ושל החברה היהודית בפרט.

הקרע בין שומרי המסורת לבין שוחרי ההשכלה נבע גם מהדרך שבה ניסתה תנועת ההשכלה לחדור לחברה היהודית. במערב אירופה התפשטה ההשכלה בקרב היהודים בד בבד עם האמנסיפציה שהוענקה להם ועם העלייה במעמדם החברתי והכלכלי בעקבות זאת. לעומת זאת, במזרח אירופה לא זכו היהודים לאמנסיפציה, והחדרת ההשכלה לבשה אופי של כפייה, בדומה ליתר הגזרות שהטילו השלטונות על היהודים.

לחצים אלו באו לידי ביטוי בעיקר בימי הצאר ניקולאי הראשון (1825-1855). הצאר נקט שתי פעולות משמעותיות, במגמה לכפות את ההשכלה על יהודי רוסיה וכך לפרוץ את חומות הגטו היהודי ולבטל את התבדלותם כמיעוט בחברה הרוסית.

פעולתו הראשונה הייתה ייסוד "רבנות מטעם": שני סמינרים להכשרת רבנים הוקמו בוילנה ובז'טומר (1847), והרבנים שהוסמכו בסמינרים אלו היו במעמד של פקידים ממשלתיים, הכפופים למדינה, ולא נבחרים מטעם הקהילה היהודית.

הפעולה השנייה הייתה הפצת "ההשכלה מטעם". כיוון שכוחם של המשכילים היהודים במזרח אירופה היה דל ביותר, לא היססו האקטיביסטים שביניהם לתבוע מן הממשלה הרוסית לכפות את ההשכלה על היהודים. הממשלה, בשיתוף פעולה עם משכילים יהודים דוגמת יצחק בר לווין, ניסתה להקים בקהילות היהודיות בתי ספר חדשים במקום ה"חדרים" הישנים.

ניסיון זה, שנצרב בזיכרון היהודי כ"גזרות השקאלעס" (בתי ספר), נידון לכישלון עקב התנגדותם העזה של הרבנים הבולטים בציבור היהודי (הרב מנחם מנדל מליובאוויץ' ורבי יצחק מוולוז'ין). בעקבות זאת, העמיק הקרע בין המשכילים לנאמני הדת, וככל שנפוצה רוח ההשכלה, הפכו עמדותיהם של המתנגדים לה יותר רדיקליות ופחתה נכונותם לפשרה. עצם העובדה שהמשכילים היהודים היו מוכנים להיעזר בשלטון הזר כדי לקדם את ההשכלה, הגבירה את המגמה ללחום בהם עד חורמה.

בתקופת הצאר אלכסנדר השני (1855-1881), המאופיינת כתקופת "התיקונים", גרמה דווקא ההקלה בעול השעבוד לנהירה גדולה של יהודים לגימנסיות ולאוניברסיטאות. ההשכלה התגבשה כגורם המרכזי שקבע את מצבו הכלכלי של הפרט. בקרב המשכילים היהודים דחקה התרבות הרוסית את ערכי התרבות היהודית, והמעבר מעולם המסורת לחיים המודרניים היה מהיר ביותר.

במרבית אזורי פולין-פודוליה, ווהלין וגליציה שלטה החסידות, ששימשה מבצר נגד מגמות ההשכלה והחילון. אולם דווקא אל ליטא חדרה ההשכלה בקלות יחסית, אף כי הייתה מעוזם של המתנגדים, ושכן בה מרכז תורני גדול. לכאורה, ריכוזם של התלמידים במקומות מבודדים דוגמת הישיבות היה עשוי להגן עליהם מהשפעות חיצוניות, מה גם שבישיבות היו נהוגים סדרי משמעת ופיקוח חמורים. עם זאת, חדרו הלכי הרוח החדשים גם למקומות אלו, ורבים מהתלמידים הושפעו מהם ונטשו את הישיבות. מצב זה מתואר בדקות רבה בשירו של ח"נ ביאליק, "לבדי", שנכתב בעקבות שהותו בישיבת וולוז'ין – והוא בן 15 בעת ההיא:

"כולם נשא הרוח, כולם סחף האור

שירה חדשה את בוקר חייהם הרנינה

ואני גוזל רך, נשתכחתי מלב

תחת כנפי השכינה.

...בדד נשארתי והשכינה אף היא..."

תגובת הרבנים ונאמני הדת למצב החדש הייתה להפוך את הישיבה לאידאל חינוכי-חברתי. עולם הישיבות הפך למקום שבו מתמסרים בלב ונפש ללימוד תורה, תוך התנזרות מוחלטת מ"חכמות חיצוניות" – אף כי גישה מחמירה זו הייתה נחלת העבר

כבר בתקופת הגר"א (1720-1797) ותלמידיו.²⁵ רוב הניסיונות להכניס לימודי חול לשיבות נכשלו, מאחר שהרבנים ראו בהם איום על עצם קיומו של עולם התורה. בקרב המתנגדים לשינויים בתקופה זו ובתקופות מאוחרות יותר התפתחה אווירה של התבדלות נוקשה, תוך דבקות קנאית בשמירת הדין והמנהג. גישה זו מתמצה בדברי רבי משה סופר (החת"ם סופר, 1762-1840): "למה לנו לבקש חדשות אשר לא שיערו אבותינו... חדש אסור מדאורייתא."

במאה ה-19, כאשר גיבש הרב שמשון רפאל הירש את שיטתו "תורה עם דרך ארץ", דחו אותה הרבנים נאמני התורה מכל וכל, בעיקר הרבנים הליטאים. אחד הבולטים שבהם, הרב חיים סולובייצ'יק ("הרבי מבריסק", 1853-1919) שלל אף את לימוד לשון המדינה ואסר קריאת עיתונים או ספרים שאינם קודש.

סמל ההתנגדות בא לידי ביטוי בסיפור המיתולוגי על ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב, 1816-1893), שעמד בראש ישיבת וולוז'ין במשך 30 שנה. הרב ברלין סגר את הישיבה, כיוון שסירב להיכנע לדרישת שר החינוך הרוסי בשנת 1881 לכלול בתכנית הלימודים של הישיבה לימודים כלליים לצד לימודי הקודש. מעשה זה מוצג באתוס של החברה החרדית כמופת לניצחון במאבקה נגד ההשפעות החיצוניות.²⁶

ההסתגרות האידאולוגית והחברתית מפני השפעת ההשכלה הסתייעה רבות ב"תנועת המוסר", מיסודו של רבי ישראל סלנטר (1810-1883). התנועה התגבשה כבעלת אופי שמרני ולוחמני, ובמסגרתה הושם דגש על היבטים רגשיים, חווייתיים וערכיים של לימוד התורה. התנועה התבססה בעיקר בישיבות, בניסיון לעקור כל רמז לפתיחות ולמגמות לאומיות שעשו להן נפשות בקרב התלמידים. מרכזה של התנועה בעיר קובנה הפך למבצר חרדי קיצוני, שנאבק בהשכלה ובלאומיות.²⁷

למרות ההתנגדות בקרב הציבור החרדי, נעשו ניסיונות לשלב בכפיפה אחת לימודי קודש ולימודי חול. כפי שתואר בפרק הקודם, בדיון אודות הדגם התרבותי, העשייה החשובה ביותר בתחום זה הייתה זו של הרב שמשון רפאל הירש ושל ממשיך דרכו – הרב עזריאל הילדסהיימר. בשנת 1934 ביקש הרב יחיאל ויינברג, ראש בית המדרש לרבנים מיסודו של הרב הילדסהיימר, להעביר את בית המדרש מברלין לארץ ישראל. עם זאת, מהלך זה סוכל בשל התנגדותם של החרדים הקיצוניים בירושלים וכן בשל הכרעתו של הרב חיים עוזר גרודז'נסקי מוילנה (1863-1940). הרב גרודז'נסקי היה מוכן להשלים

²⁵ כאמור לעיל, הגר"א לא ראה פסול ב"חכמות חיצוניות", בתנאי שהן נועדו לסייע בהבנת התורה. הוא עצמו ניסה את כוחו בכתיבת ספרים במתמטיקה ובגאוגרפיה, וכן גילה עניין רב במוסיקה ובתורת הרפואה, אף כי היה רחוק ביותר מהשקפות ההשכלה.

²⁶ לאם, נחום (תשנ"ז). **תורה ומדע**. ירושלים: ספריית אלינר, משרד החינוך, מינהל החינוך הדתי. עמ' 37.

²⁷ לוז, אהוד (1985). **מקבילים נפגשים**. תל אביב: אפיקים, עם עובד. עמ' 54-23. ראה גם: אטקס, עמנואל (תשל"ח). "פרשת ההשכלה מטעם והתמורות במעמד תנועת ההשכלה ברוסיה". **ציון מ"ג**, עמ' 313. אטקס (תשמ"ב). **רבי ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר**. ירושלים: מאגנס.

עם קיומו של בית מדרש "מודרני" באירופה, אך סבר שהקמתו בארץ ישראל אינה באה בחשבון. האמביוולנטיות של עמדה זו ברורה: ניתן להשלים עם "תורה עם דרך ארץ" באופן מסויג ובדיעבד, אך לא ייתכן לאשר החדרת מגמה זו לארץ הקודש.

ברוסיה, בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, הקים הרב יעקב יצחק ריינס, ממייסדי "המזרחי", ישיבה ברוח זו בעיר לידא. מטרתו הייתה להכשיר רבנים ומחנכים שיהיו מסוגלים ללמד תלמוד, עברית ולימודי חול, ושעתידים לעסוק במסחר. בשלב מאוחר יותר פעל הרב ריינס גם להעלאת רמת ההשכלה של "בעלי בתים". כצפוי, ישיבה זו ספגה התקפות קשות מצד החוגים שהתנגדו לחידוש. בעקבות מלחמת העולם הראשונה ומותו של הרב חדלה הישיבה להתקיים, אולם עצם הכיוון החדש שהתוותה מציב אותה כתמרור היסטורי.

גם בלטביה נעשה ניסיון דומה, והוא ראוי לציון מכיוון שהיוזם היה מייסדו של אחד משלושת זרמי "תנועת המוסר" – הרב שמחה זיסל זיו ברוידא, הידוע בכינויו "הסבא מקלם" (1823-1897). בתלמוד תורה שהקים בעיר קלם הוא כלל בתכנית הלימודים שלוש שעות של לימודי חול, ונימק את השקפתו במילים אלו: "מילי דעלמא הם מבוא למילי דשמעיא", דהיינו, ההשכלה הכללית מסייעת לאדם להבין את הטבע מעשה ידי השם, ולכן קידוש השם הוא להראות דווקא בתקופת ההשכלה שיהודי מסוגל להיות מודרני בדרכיו, בלבבושו ובהשכלתו הכללית, ובד בבד – להיות גם תלמיד חכם בעל תכונות מוסריות ודתיות נעלות.²⁸ בית הספר הזה פעל כעשרים שנה, ועם בוגריו נמנו אישים ידועי שם מהעולם החרדי, כמו הרב נתן צבי פינקל ("הסבא מסלובודקה"), שייסד זרם נוסף של תנועת המוסר), הרב משה מרדכי אפשטיין, הרב נפתלי טרופ ואחרים.²⁹

גישה זו נדחתה, כאמור, על ידי הישיבות הליטאיות. עם זאת, הייתה משמעות לעובדה שהחידוש הזה הונהג בידי מייסדו של זרם ב"תנועת המוסר", ששלטה בעולם הישיבות בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. יתר על כן, העובדה ש"הסבא מסלובודקה" היה חניך האסכולה הזו, מצביעה ללא ספק על לגיטימיות מסוימת של הגישה, שמקורה, ככלות הכול, היה בעולם החרדי.

עם כיבוש ליטא על ידי הצבא הגרמני במלחמת העולם הראשונה, חוקקו הגרמנים חוק חינוך חובה והועידו בתי ספר מיוחדים ליהודים שבהם הייתה שפת ההוראה גרמנית. לאחר המלחמה לימדו בתי ספר אלו עברית ו/או יידיש, ומהם התפתחו שלושה זרמים: זרם חילוני ששפת ההוראה בו הייתה עברית, זרם חילוני שבו הייתה השפה יידיש והזרם הדתי "יבנה". בשנת 1928 הקימה רשת "יבנה" בית ספר תיכון אוניברסלי לתורה ולמדע, ולאחר מכן הקימה בליטא עוד כ-40 בתי ספר מטעמה, שהיו יותר משליש מכלל בתי הספר היהודיים בליטא.

²⁸ לאם שם, עמ' 32.

²⁹ לאם, שם, עמ' 32.

כמו כן הוקם בקובנה בית מדרש למורים, שבו נלמדו מקצועות חול לצד לימודי קודש בהנהגתו הרוחנית של הרב יוסף לייב מלאך, ראש ישיבת טלז.³⁰

ארצות האסלאם

יהודי ארצות האסלאם נחשפו למודרניזציה בשלב מאוחר יותר מיהודי אירופה, ובקונטקסט חברתי והיסטורי שונה. גם עמדותיהם של חכמי התורה בקהילות המזרח בנוגע להשכלה ולמודרניזציה היו שונות באופיין.

יהודי המזרח הושפעו לא רק מתהליכי המודרניזציה הכלל-אזוריים, אלא גם ממעורבות יהודי מערב אירופה. אלו האחרונים התגייסו, בערך מאמצע המאה ה-19 ואילך, להגן על זכויותיהם של האחים ה"בלתי מפותחים" בארצות האסלאם ולשפר את מצבם. אחת הפעילויות הבולטות של יהודי אירופה הייתה הקמת בתי ספר מודרניים על ידי הרשת הצרפתית "אליאנס" ("כל ישראל חברים", היא כ"ח). מטרת בתי הספר של "אליאנס" הייתה להקנות השכלה ותרבות לתלמידים, על פי המודל הרווח בצרפת. מאמצע המאה ה-19 הוקמו עשרות בתי ספר כאלה בצפון אפריקה (בעיקר במרוקו, משנת 1862), במצרים, בארץ ישראל ובמדינות נוספות באגן הים התיכון.

גורמים נוספים שהגבירו את חשיפתם של יהודי המזרח לתרבות המערב היו השיפור במעמד המשפטי והעובדה שהיו מרוכזים בערים המרכזיות ובערי החוף המפותחות.

לפני המאה ה-19 נהגו הורים אמידים להועיד את בניהם ללימודים תורניים, אולם עם התפשטות הרוחות החדשות, גברה נטייתם להקנות להם השכלה מערבית. עם זאת, לא רק שכבת העילית האמידה נחשפה להשפעות אלו, אלא גם רבים מן המעמד הבינוני ואף ממשוטי העם. מספרם הכולל של לומדי התורה בקרב יהודי המזרח התמעט במאות ה-18 וה-19, למרות הגידול הדמוגרפי במספר היהודים. הגיוון והמורכבות של משלחי היד בעת החדשה והצורך ברכישת השכלה דחפו את המוכשרים יותר להקדיש את עיקר זמנם ללימודים כלליים, ורק מיעוטו הוקדש ללימוד תורה. לימוד התורה כאופציה בלעדית חדל להיות נחלת הכלל והפך לנחלת מעטים, לעתים רק הזקנים, שגם מספרם הלך ופחת עם הזמן.³¹

בקרב יהודי ארצות האסלאם לא באה לידי ביטוי התופעה שאפיינה את קהילות מזרח אירופה – ריכוז אלפי בני תורה בישיבות מחוץ לקהילה, במטרה לבודדן מהשפעות חיצוניות ולהפכם לעילית תורנית שכל חייה מוקדשים ללימוד התורה. כמו כן, בשונה מיהודי אירופה, לא התפתחה בקרבם התנגדות אידאולוגית עקרונית לשילוב לימודי

³⁰ ממשלת ליטא הסכימה לוותר על גיוס תלמידי הישיבה לצבא, בתנאי שאלו יקבלו חינוך כללי במקביל ללימודי הקודש, והרב נתן הסכמתו לכך.

³¹ הרב משאש, יוסף (תשכ"ח, תשל"ה): **אוצר המכתבים**, ירושלים עמ' צג.

קודש עם לימודי חול. החשש מפני פריצת גבולות הקהילה בעקבות רכישת השכלה כללית, העלולה להביא לידי התבוללות בקרב אוכלוסיית הרוב, לא העסיק אותם. משום כך הם לא נדרשו להנמקות הלכתיות מורכבות או לפתרונות שהוצעו על דרך הפשרה, דוגמת "תורה עם דרך ארץ". יהודי המזרח נטו לאמץ פתרונות מעשיים, המעוגנים בפשרות שנראו להם טבעיות, ולא ראו צורך לשוות לפתרונות אלו דמות של מצע אידאולוגי.

לדוגמה, כאשר נפתח בקזבלנקה בשנת 1946 בית מדרש למורים לעברית מטעם "אליאנס", לימדו בו ספרות עברית מודרנית. כתבי משה מנדלסון ושירת ביאליק, היסטוריה ולימודי מסורת – כל אלו היו חלק מתכנית הלימודים. החוגים הרבניים המקומיים תמכו בפעילות בית המדרש. אפילו הרב שאול אבן דאנן, נשיא בית הדין הרבני העליון במרוקו, שיבח את בית המדרש ואת בוגריו שהחלו ללמוד במוסדות "אליאנס".³² מעשה מסוג זה היה נתפס ככפירה אצל רבנים חרדים ממזרח אירופה.

דוגמה נוספת היא המדרשה להכשרת רבנים ודיינים שהוקמה בשנת תשי"ב (1952) על ידי מועצת רבני מרוקו (הגוף שאיגד בתוכו את כל הרבנים המקומיים בשנות החמישים). תכנית הלימודים למדרשה נכתבה על ידי רבני בית הדין הגבוה, ונכללו בה בצד לימודי הקודש גם לימודי חול.³³

"היישוב הישן" בארץ ישראל

גם ב"יישוב הישן" בארץ ישראל התפתח מאבק על שיטת החינוך הראויה במחצית השנייה של המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. חוגי האורתודוקסיה ייחסו חשיבות רבה למאבק זה, שנתפס כמרכזי בעיצוב אורח חייהם של יהודי ארץ ישראל. הקנאות הדתית התפרשה על כל תחומי החיים. גדולי התורה העניקו את חסותם לקנאים, וההנהגה הממוסדת של "היישוב הישן" ראתה את הקנאות כתופעה לגיטימית שיעודה להלחם עד חורמה בחינוך המודרני. בתחום זה התבלט בירושלים בעיקר הרב משה יהושע לייב דיסקין. לאחר פטירתו הנהיגו את המאבק בנו – הרב י"י דיסקין והרב י"ח זוננפלד, שפעל בתקופה הקשה ביותר ל"יישוב הישן" – המחצית הראשונה של תקופת המנדט.

כבר בתקופה העותמאנית הוטל חרם על בתי ספר "סוטים" או "אסורים". המשורר היהודי-אוסטרי לודוויג אוגוסט פרנקל הגיע ארצה במטרה להקים בית ספר שבו ישולבו גם לימודי חול. אף כי ניתנה לכך הסכמת הרב הראשי הספרדי, ר' חיים נסים אבולעפיה, הטילו החרדים האשכנזים חרם על בית ספר זה (1856). החרם על לימודים כלליים חודש

³² לסקיר, מיכאל (תשמ"ג). "החינוך היהודי במרוקו". בתוך: **פעמי מערב**. ירושלים: יד יצחק בן צבי. עמ' 182.

³³ מועצת רבני מרוקו. **המשפט העברי בקהילות מרוקו: ספר התקנות**. מבשרת ירושלים: מכון למורשת יהדות מרוקו. עמ' 289-292.

על ידי הרב דיסקין (1878), שאף הרחיב אותו והחילו על כל שטחי ארץ ישראל ועל כל העולים לארץ, עד בוא המשיח. לא הייתה כל דרך לבטל את החרם או להחליש את תוקפו. יש לציין כי החרם הוטל בניגוד לדעתם של אגפים שלמים בקרב האורתודוקסיה עצמה, כמו האגף הגרמני, שתמך כספית במוסדות החינוך האשכנזיים.

במגזר החרדי אמנם התחוללו עימותים בין קבוצות שונות, אולם מאבקם המרכזי של החרדים ניטש על עיצוב החברה החדשה שהתגבשה בארץ ישראל עם גלי העלייה לארץ. אחד השיאים במלחמת תרבות זו בא לידי ביטוי בפרשת בית הספר של אגודת "בני משה" ביפו (1893-1896). בית הספר הוקם במטרה לתרגם הלכה למעשה את תורת "הציונות הרוחנית" של אחד-העם. בין היתר הייתה כוונה להעביר את הדגש מן הדת אל הלאומיות ולשלב בבית הספר לימודי חול לצד לימודי קודש. מגמותיה של תכנית הלימודים עוררו את חמת החרדים, ולא פחות מכך התנגדו למורים שהיו אמורים ללמד בו. לא זו בלבד שהמורים לא הקפידו במצוות – הם אף ביקשו לשוות לחינוך אופי חילוני-לאומי, וראו את הדת רק כמקצוע – לימוד כתבי הקודש נועד רק לשמש אמצעי ללימוד עברית והיסטוריה.³⁴

בשנת 1867 הייתה חברת כ"ח (היא "אליאנס") שותפה ליוזמה ראשונה להקמת בית ספר "כללי" בירושלים. יוזמה זו למודרניזציה של החינוך נחלה כישלון. אירועים דומים התרחשו גם בטבריה וביפו. הכישלונות נגרמו עקב התנגדותם החריפה של הרבנים האשכנזים וכן משום שהמחדשים לא השכילו לגייס תמיכה מספקת מצד הרבנים הספרדים.³⁵ עם זאת, בשנת 1882 הצליח נסים בכר, מייסד כ"ח בירושלים, להשיג את תמיכת הספרדים ליוזמות של המשכילים. הוא הקים בירושלים את בית הספר "כל ישראל חברים" חרף התנגדות האשכנזים ולמרות החרם שהטילו על בית הספר. לאחר מכן הפכה כ"ח לשותפתה של אגודת "בני משה" בהקמת בית הספר ביפו. בעיני חוגי "היישוב הישן" נתפס בית הספר ביפו כאיום כבד על המשכיות היהדות האורתודוקסית, ולפיכך ראו בכל מי שהיה שותף בו את אויב היהדות החרדית.

בתחילת המאה העשרים כבר פעלו בארץ תשעה בתי ספר של כ"ח בירושלים, בצפת, בטבריה בחיפה, ביפו וכן בית הספר החקלאי "מקווה ישראל". בבתי הספר שררה אווירה של מסורת, והחינוך היה דתי. תכנית הלימודים כללה לימודי קודש, לימודי עברית ולימודים כלליים.³⁶

רובם המכריע של התלמידים והמורים בבתי הספר של כ"ח היו מהעדה הספרדית. הקנאות הדתית ב"יישוב הישן" הוגבלה רק לחוגי האשכנזים – בעדה הספרדית לא היה לה ביטוי. הנוער הספרדי בירושלים קיבל את חינוכו בתלמודי התורה של הספרדים,

³⁴ לוז, אהוד (1985). **מקבילים נפגשים**. תל אביב: עם עובד. עמ' 146-116.

³⁵ Paix et Droit - Organe de L'alliance Israélite Universelle. Averil: Jerusalem (1921).

³⁶ רינות, משה (1990). "החינוך בא"י: 1882-1918". בתוך: ליסק משה וגבריאל בן (עורכים ראשיים). **תולדות היישוב היהודי בא"י מאז העלייה הראשונה**. ירושלים: מוסד ביאליק. כרך א', עמ' 716-621.

בישיבת "תפארת ירושלים", בבית המדרש "דורש ציון" וכן במוסדות החינוך של כ"ח לבנים ולבנות.³⁷ הספרדים לא חששו שלימוד לשונות ומדעים יבוא על חשבון שמירת המצוות.³⁸

נציגיה של כ"ח לא הסתפקו בהקמת מוסדות חינוך. בדומה לפעילותה בצפון אפריקה – גם בארץ ישראל נשאה כ"ח את נס השינוי התרבותי, על פי דגם האדם האירופי. בירושלים נוצרה אפוא שכבה חברתית שתפיסות היסוד שלה בענייני דת, מסורת וחברה היו שונות בתכלית מאלו שרווחו ב"יישוב הישן". עם שכבת המשכילים נמנו המורים והמנהלים בבתי הספר של כ"ח ובבתי ספר אחרים (כמו ה"עזרה" – הוא בית ספר למל, ובית הספר על שם אוולינה דה רוטשילד). אליהם נוספו רופאים, פקידי הקונסוליות, עובדי הבנקים ואחרים. משכילים אלו ייצגו לרוב חברות פילנתרופיות יהודיות בעלות עוצמה ויוקרה בעולם היהודי, ולא היו תלויים ב"יישוב הישן" מבחינה כלכלית. בית הספר כ"ח היה החוליה המקשרת בין קבוצות המשכילים השונות. החל משנות ה-80 של המאה ה-19 שלטה בו רוח הלאומיות.

ההתנגדות של החרדים האשכנזים לתמורות בחינוך, שהחלו כאמור עוד בתקופה העותמאנית, קיבלה משנה תוקף בתקופת המנדט הבריטי, מכיוון שבתקופה זו התערער קשות מעמדו של החינוך המסורתי. חל גידול מואץ במספר התלמידים בבתי הספר הלאומיים/ציוניים, בעוד מספר התלמידים בבתי הספר המסורתיים של "היישוב הישן" פחת והלך. אפילו בניהם של רבים מהרבנים ומהמנהיגים הפוליטיים של "היישוב הישן" למדו בבתי הספר ה"אסורים". מצב זה והצורך להרחיק את הנוער מהשפעת הגורמים החילוניים החריפו את מגמות ההתבדלות בקרב החרדים.³⁹

השגת ההתבדלות המיוחלת הייתה יעד קשה, מכיוון שהיא סתרה ערכים אחרים של היהדות, כמו דת משותפת, גורל משותף וערבות הדדית. מלבד זאת, התלות הכלכלית והמדינית של הקהילה החרדית במוסדות היישוב הייתה בלתי נמנעת. מגמות ההתבדלות עודדו התפתחות של עמדות קיצוניות בכל הקשור ליחסם של החרדים לחילונים, לציונות ולהשכלה. בירושלים התפתחה גישה קיצונית – בעיקר בקרב נטורי קרתא וחרדים ממוצא הונגרי – ששללה לחלוטין כל קרבה לזהות תרבותית אחרת ולמקצועות חילוניים. קבוצה זו התנגדה אף לנוסח הלבוש האירופי של בני הישיבות הליטאיות ולפתחות היחסית שהם גילו כלפי לימודי חול. למותר לציין כי הם שללו לחלוטין את גישת האורתודוקסיה הגרמנית, "תורה עם דרך ארץ". משום כך, מנעו מהרב הילדסהיימר לפתוח בירושלים בית יתומים, שהיה אמור להקנות לילדים מעט השכלה

³⁷ ישיבת "תפארת ירושלים" נסגרה חודשים מספר לאחר שהבריטים כבשו את ירושלים במלחמת העולם הראשונה.

³⁸ אפרתי, נתן (תש"ס). **העדה הספרדית בירושלים ת"ר-תרע"ז (1840-1917)**. ירושלים: מוסד ביאליק. עמ' 24.

³⁹ פרידמן, מנחם (תשל"ח). **חברה ודת: האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל, 1918-1936**. ירושלים: יד יצחק בן צבי. עמ' 19.

כללית והכשרה מקצועית. אחת ממטרותיו של הרב הילדסהיימר בהקמת בית היתומים הייתה למנוע מהילדים להתפתות לשידוליהם של מיסיונרים נוצרים שפעלו בעיר, אך למרבה האירוניה, הוא הואשם על ידי קנאי הדת דווקא בהשחתת הילדים ומסירתם לידי "הזונה הזרה" (=הנצרות).⁴⁰

גם הסניף הישראלי של "אגודת ישראל" הפגין גילויי קנאות והקצנה, שבלטו בעיקר לאור עמדותיה המתונות יחסית של "אגודת ישראל" העולמית. "אגודת ישראל" העולמית הייתה פלורליסטית וגילתה נכונות לאמץ גם גוונים מודרניים. התנועה שאפה להשיג פשרות, כגון פסיקתו של הרב יוסף רוזן (ה"רוגוצ'ובר" הנודע, 1858-1936), שקבע כי אכן חל איסור על ערבוב בין לימודי קודש ולימודי חול, אך אם הם נלמדים בנפרד, יש להתיר לימודי חול. עם זאת, גם באגודה העולמית הייתה התנגדות חריפה לגישת "תורה עם דרך ארץ". המתנגדים חששו שבפולין ובליטא יוקמו בתי ספר נוסח בית הספר הריאלי בפרנקפורט, ובתי מדרש לרבנים בדומה לבית המדרש לרבנים של הרב הילדסהיימר בברלין. די היה בעצם קיומה של גישה יותר מתונה בקרב האגודה העולמית כדי ליצור אווירה עכורה.

בשנת 1921 הזהיר אחד מראשי האגודה בירושלים את הנהגת התנועה העולמית מפני פתיחת בתי ספר בארץ ישראל, שתכנית הלימודים שלהם שונה מהמקובל ב"ישוב הישן" האשכנזי. אנשי האגודה בירושלים התנגדו גם למינוי מנהלים ואנשי חינוך שלא היו קיצוניים כמותם. בזיכרון ההיסטורי נחרתו מספר פרשיות, שעוררו פולמוס ציבורי קשה באותם הימים, כגון פרשת מינויו של ד"ר מ. אוירבך למנהל ת"ת "בני ציון" בירושלים בשנת 1926, ופרשת הגב' ק. נחמן, שהגיעה מגרמניה ב-1928 כדי לשפר את רמת החינוך בבית החינוך לבנות בירושלים. במקרה האחרון מנעו הקיצוניים את מינויה למשרת הוראה גם לאחר שהועברה לפריפריה בצפת ובטבריה. דוגמאות נוספות היו: התנגדות לפתיחת בית ספר של חסידי גור (שהגיעו בעלייה הרביעית) בתל-אביב, בשל תכני הלימוד ובשל הופעתם החיצונית (מגולחי זקן) של מנהלי בית הספר; התנגדות להנהגת לימודי אנגלית בתלמוד תורה של חסידי גור.⁴¹

המאבק על החינוך בשנים 1924-1929 בין "אגודת ישראל העולמית" לסניף התנועה בירושלים היה מלווה בהפעלת לחצים כלכליים, כמו איומים בהפסקת התמיכות הכספיות מהאגודה העולמית. האווירה העכורה שנוצרה אף העמידה בסימן שאלה את אחדותה של האגודה. מבחינת הירושלמים, הקמת בתי ספר שלא יהיו נתונים לפיקוחה של ההנהגה המקומית ושיסטו מן הדפוס החינוכי המקובל בקרבם – הייתה עילה

⁴⁰ לאם, שם, עמ' 39.

⁴¹ רק לאחר מאבק הסכימו החרדים לפשרה שניסח הרב זוננפלד בהקשר לתלמוד תורה בתל-אביב: הוא התיר להעביר את לימודי האנגלית אל מחוץ לכתלי המוסד, כדי לא לסטות מהעיקרון המקודש של איסור לימודי קודש וחול תחת אותה קורת גג. עם זאת, במקביל לפשרה הושגה בתל-אביב, הטילו הרבנים חרם על לימוד אנגלית בכל המקומות בארץ, כדי למנוע את יישומו של תקדים זה.

לפילוג. לדידם היה היתר כזה עלול לשלול את עצם הלגיטימיות של קיום תנועת "אגודת ישראל".⁴²

בשנת 1934 פתחו החרדים יוצאי גרמניה בירושלים את בית הספר "חורב" עבור ילדיהם, ותכנית הלימודים שבו כללה לא רק לימודים תורניים אלא גם לימודים כלליים. החינוך בכיתות הנמוכות היה מעורב, ובכיתות הגבוהות, אף כי הבנים והבנות למדו בנפרד, התקיימו הלימודים באותו בניין ומגרש הספורט היה משותף. התגובה לא איחרה לבוא: כרוזים שקוננו על חטאיהם של החדשנים הגרמנים, קללות וחרמות הציפו את כתלי הבתים בירושלים.

לאחר מלחמת העולם הראשונה נמשכה התפתחות החינוך העברי המתחדש במוסדות חברת "עזרה" (מיסודם של חובבי ציון בברלין) ובסמינרים למורים. מחוץ לחומות ירושלים העתיקה הוקמו מוסדות חינוך חדשים, מוסדות אלו משכו רבים מהצעירים הספרדים שגדלו בסמטאות העיר העתיקה ובשכונותיה הישנות של ירושלים. צעירים ספרדים ובני עדות המזרח הוסמכו להוראה במוסדות אלו, ורבים מהם שימשו כמורים במערכת החינוך החדשה שהחלה להתבסס. בוגרי הסמינרים הספרדיים הראשונים החלו להחדיר בדרכי נועם את שיטות החינוך החדשות במוסדות החינוך המסורתיים של העדה הספרדית, וכך חוללו מפנה בדרכו של הנוער הספרדי הלומד. הרבנים הספרדים התקשו להתמודד עם המורים הצעירים כיהודה בורלא, דוד אגאבאבא (אבישר) ואחרים. מורים צעירים אלו כונו בפייהם של תלמידי תלמודי התורה בשם "לוס מאיסטרוס פראנקוס" – המורים האירופיים.⁴³

מורים אלו לא חוללו "מהפך", ואף לא נטשו לגמרי את המסורת המקובלת, שכן היו בעצמם שומרי דת ומסורת. הספרדים חונכו ברוח המדעים הכלליים והרוח העברית המודרנית, תוך שמירה על הדת והמסורת וברוח ליברלית ולא קנאית. הסינתזה של שילוב לימודי קודש וחול נתמכה גם על ידי הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, רבה הראשי של תל-אביב ולימים – הרב הראשי הספרדי, הראשון לציון.

ההסתדרות הציונית העולמית פעלה אף היא לפיתוח החינוך העברי, במגמה לנצלו כמנוף לשילוב הספרדים ביישוב היהודי החדש שהתבסס בארץ ישראל. הוקמו גם בתי ספר מקצועיים רבים, אשר הקנו הכשרה מקצועית לנוער ממשפחות דלות אמצעים. הספרדים ייחסו לחינוך המקצועי ערך סגולי, ואף הצהירו על כך בגלוי. לדבריהם, לימוד מקצוע יאפשר לצעירים הלומדים לא רק להשתלב בחיי המעשה והכלכלה של היישוב, אלא גם לקדם את השתלבותם החברתית והתרבותית.⁴⁴

⁴² פרידמן, שם, עמ' 264.

⁴³ יעקב יהושע (ערה"ש תשמ"ב). "המעבר מתלמודי התורה לבתי הספר העבריים". במערכה – בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח. עמ' 48.

⁴⁴ אלבוחר, שלמה (2002). הזדהות, הסתגלות והסתייגות, היהודים הספרדים בא"י והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי 1918-1948. ירושלים. הסיפריה הציונית. עמ' 139-154.

4 חברת הלומדים במדינת ישראל

החזרה לישיבות

החזרה לישיבות היא תהליך שצבר תנופה מאז תחילת שנות קיומה של מדינת ישראל. מנחם פרידמן מנתח תהליך זה, על מרכיביו האידיאולוגיים והרציונל הכלכלי שלו, ומגדיר אותו כהפיכת החברה החרדית ל"חברת הלומדים".⁴⁵ במזרח אירופה ביטאה הבריחה מהישיבות דחייה של אורח החיים הדתי ושל עליבות העיירה היהודית; במדינת ישראל שיקפה החזרה לישיבות מרד נעורים בדור ההורים, שביקש להשתלב במדינה החדשה ובחברה המערבית. מרד זה היה תופעה חברתית משמעותית, מכיוון שהיה כרוך בשינוי קיצוני של סדרי החיים: הצעירים פרקו מעליהם עול פרנסה, במטרה להתמסר בכל מאודם ללימוד תורה.

המתח בין קודש לחול והכמיהה להתמסרות טוטלית ללימוד התורה היו קיימים בכל הזמנים, אך בעבר מתח זה הניב פשרה אשר באה לידי ביטוי בחלוקת העבודה בין הלומד לעובד. פרנסתם של לומדי התורה נשענה על קבוצת "בעלי הבתים", שתמכה בהם כלכלית. עם זאת, ההנהגה החרדית במדינת ישראל דחתה פתרון זה בנימוקים שונים:

1. ראשית, שואת העם היהודי הביאה להקצנת העמדות בקרב המגזר החרדי. מעבר למניעים האידיאולוגיים והחברתיים שביסוד הגישה המתירה לימודי קודש בלבד, גישה זו שואבת את כוחה גם ממניעים פסיכולוגיים: הטראומה של השמדת הישיבות באירופה בעקבות השואה.⁴⁶ השאיפה לשיקום עולם התורה באה לידי ביטוי בהקמת עולם הישיבות במדינת ישראל, והדבקות בלימודי קודש בלבד גם עיצבה את דמותה של חברת הלומדים במדינת ישראל.⁴⁷ הדור החי כיום בארץ נתפס כדור של "אחרי המבול", על כן הוטלה חובת השיקום של עולם התורה על כל פרט ופרט בקהילה. לכל הגברים בקהילה החרדית נועד תפקיד היסטורי – להציל בדרך זו את עם ישראל. לשיטתם של המנהיגים החרדים, ההצלה אמורה לבוא בזכות התגייסותם של כלל הגברים בקהילה ללימוד התורה בלבד, שכן מקרבם יצאו גדולי התורה שמהם תבוא

⁴⁵ פרידמן, שם, עמ' 55-56.

⁴⁶ מירסקי קץ, שמואל (1956). מוסדות אירופה בבניינם ובחורבנם. ניו יורק: עוגן.

⁴⁷ פרידמן, מנחם (1991). החברה החרדית. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

הישועה לכל העם. החובה חלה על כולם, מכיוון שגדולי התורה והדור יכולים לצמוח רק בעקבות תהליך מיון ממושך של הגות ולימודים.

השקפה זו מבוססת על האמרה: "אלף נכנסים – אחד יוצא", דהיינו, על פי היררכיית הלמידה הפירמידלית המקובלת בחברה החרדית, "אלף" נכנסים לבית המדרש ("אלף במשמעות של "כולם"), ומביניהם – 900 "טובים למקרא", 100 "טובים למשנה", 10 "טובים לתלמוד" ורק אחד הופך לגדול בתורה ולמורה הלכות בישראל. כדי שיוכל לצמוח אותו אדם יחיד ומיוחד, מקדישה קהילת הגברים כולה את חייה לתהליך למידה ממושך ול"פרישות הגותית". פרישות זו מגלמת התנגדות נחרצת לעולם החול, תוך הגדרת החול כאיום על הקודש.⁴⁸ החובה הזו – הצלת העם באמצעות ההתמסרות ללימוד תורה – הצדיקה את חלוקת העבודה המחודשת במשפחה, לפיה האישה היא הדואגת לפרנסה ואילו הבעל מקדיש את עצמו ללימודים בלבד. חלוקת התפקידים החדשה שיקפה שינוי ערכי משמעותי, בהשוואה למה שהיה מקובל בעבר.

2. נימוק נוסף לדבקות בגישת "תורה בלבד" הוא הסכנה האורבת מצד מדינת ישראל הצייונית-חילונית. המדינה נתפסת כגורם עוין, החותר לעקור את התורה מקרב בניה. החזרה לשיבות עמדה אפוא במרכז תהליך שיקומה של היהדות החרדית, אשר שאפה להציב אידאל תרבותי חלופי נוכח הצינונות החילונית שאימצה את תרבות המערב הדקדנטית. ישיבות עם מסורות לימודים ייחודיות, כמו ישיבות פוניבז', מיה, קמניץ, סלובודקה, פרשבורג ואחרות, נפתחו במדינת ישראל מחדש.

התפתחות התלות בקופה הציבורית

הנתק של תלמידי הישיבות שהסתגרו בעולמה של תורה מהחברה הסובבת, מאורח החיים המודרני ומהקידמה הטכנולוגית – סיכל את יכולתו של הצעיר החרדי להשתלב בכלכלה ובחברה – ללא השכלה כללית או מקצועית לא היה לו כל סיכוי לכך. במצב זה הייתה תלותו הכלכלית של הצעיר החרדי בהוריו בלתי נמנעת.

משקצרה יד ההורים לכלכל את בניהם (מדובר בדרך כלל בהורים קשי יום), החלו הישיבות לדאוג לכלכלתם. בשנות החמישים גייסו הישיבות סכומי כסף נכבדים מיהודי העולם בכלל ומיהודי ארצות-הברית בפרט. רבים מיהודי אירופה וארצות-הברית פיתחו נוסטלגיה לעולם הדתי, שאותו ראו כעולם ההולך ונכחד. הישיבות הצטיירו בעיניהם כמעין מוזיאונים שבהם משתמרת המורשת היהודית. חוקי המס בארצות-הברית, המקלים על תרומות למוסדות דת, גם הקלו על גיוס כספים לישיבות. אולם בחלוף

⁴⁸ שטדלר, נורית (2001), הפרקים הדנים ב"פרישות הגותית", בתוך: קודש וחול בתפיסת העבודה: המקרה של האורתודוקסיה היהודית בישראל. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים. עמ' 120-164.

השנים הצטמצם מקור כספי זה, כפי שחלה ירידה גם בכל המגביות האחרות בקרב יהודי התפוצות.

קשיים אלו אילצו את הישיבות לחפש מקורות כספיים חדשים – ואכן, מקור כזה נמצא להם בקרב ציבור משלמי המסים בישראל – ככל שגדלה חברת הלומדים, הלכה וגברה תלותה בקופה הציבורית. החל משנות השבעים השתלבה "אגודת ישראל" בממסד השלטוני, ובשנת 1977, עם המהפך הפוליטי שהעלה את מחנה הימין לשלטון, הצטרפה האגודה לקואליציה שהקים מנחם בגין. "אגודת ישראל" לא יכלה יותר לשמור על התבדלותה מן החברה הישראלית ומהזירה הפוליטית, מכיוון שהדאגה לקיומה ולרווחתה של חברת הלומדים חייבה אותה לחבור למקורות הכוח בשלטון. האגודה יצאה ידי חובתה בכך שלא ביקשה להיות חברה מלאה בממשלה, והסתפקה בחברות בקואליציה, אולם היא תפסה עמדות מפתח שלטוניות, כמו ראשות ועדת הכספים וראשות ועדת העבודה והרווחה של הכנסת. עמדות אלו הקנו לה עוצמה והשפעה על חלוקת הכספים ועל החקיקה הסוציאלית, וחברי הכנסת של האגודה פעלו בתחומים אלו במגמה לענות על צרכי חברת הלומדים.

הדאגה לתחזוקה של חברת הלומדים חורגת מתמיכה כלכלית גרידא – מדובר על מערכת סעדים מגובשת שהתפתחה במהלך השנים, ואשר מלווה את הצעיר החרדי לאורך התחנות השונות בחייו: בנישואיו, בדאגה לדיוור, במניעת גיוסו לצבא, ובדאגה לצרכי המשפחה שהוא מקים. במרוצת השנים קיבלה מערכת סעדים זו גושפנקא ממלכתית, באמצעות חוקי הביטוח הלאומי והסדרים נוספים, גם אם עובדה זו לא צוינה במפורש בלשון החוקים והתקנות.

תמיכת המדינה באברכי הכוללים

הכולל הוא המסגרת המשחררת את הצעיר החרדי הנשוי מהצורך להפסיק את לימודיו ולצאת לעבוד. זוהי מסגרת לימודים שבה ממשיך הצעיר הנשוי ללמוד לאחר שסיים את חוק לימודיו בישיבה הגדולה. האברכים לומדים במשך היום, אך אוכלים וישנים בבתיהם. תלמיד כולל מקבל מלגת קיום מהכולל, וכן קצבת הבטחת הכנסה (בתנאי שאין לו הכנסות נוספות) וקצבת ילדים לפי מספר ילדיו. הכנסתו הכוללת של אברך צעיר נשוי ואב למספר ילדים אפשרה לו קיום סביר (אם כי צנוע) במושגים ישראליים.

מדינת ישראל מסייעת לחברת הלומדים גם בדרכים נוספות, כמו מתן אפשרות לתלמידי ישיבה ואברכים לדחות את גיוסם לצבא, בתנאי ש"תורתם אומנותם". לתנאי זה יש השלכות מפליגות על החברה החרדית: רוב הבנים הופכים בבגרותם לתלמידי ישיבה, גם אם אינם מתאימים לכך. רובם ממשיכים בלימודים גם לאחר גיל 41, שבו הם זוכים לפטור כללי משירות צבאי. גם חוק טל שנחקק בשנת 2002, המאפשר לאברך יציאה

ל"שנת הכרעה" בגיל 22,⁴⁹ משאיר את ההחלטה בידי האברך. סביר להניח שרוב תלמידי הישיבות יחליטו לחזור לישיבה, אם בשל אמונתם ואם בשל אי יכולתם להשתלב בשוק העבודה המודרני, או בעבודות המבוצעות בדרך כלל על ידי פועלים זרים.

במסגרת גיבוש חברת הלומדים חל, כאמור, גם שינוי בגישה כלפי יציאת הנשים לעבודה: על נשות האברכים הוטלה האחריות לפרנסת המשפחה, בעוד הבעלים התמסרו ללימוד תורה. העיסוקים האופייניים שאליהם פונות הנשים הם בדרך כלל הוראה, הנהלת חשבונות ופקידות, ורובן עובדות במסגרת הקהילה. למרות היותן מטופלות בילדים, רובן עושות זאת ברצון ומתוך שכנוע פנימי עמוק, הניזון מהשקפת עולמן ומהחינוך שקיבלו.⁵⁰

בעקבות שינויים מערכתיים אלו בחברת הלומדים, התגבש גם האינטרס הכלכלי האישי של תלמיד הישיבה. באופן סכמתי ניתן להציגו כך: להינשא מוקדם ככל האפשר, להוליד שני ילדים (מה שמאפשר לאב לזכות בפטור משירות צבאי), ללמוד בכולל ולהקים משפחה גדולה, ולאחר שנים אחדות – להשתלב באחת המשרות במערכת מוסדות החינוך או במסגרת שירותי הדת שמציעה החברה החרדית.^{51, 52} חברת הלומדים יצרה במגזר החרדי ענף כלכלי שלם הקשור בלימוד ובחינוך, שממנו מתפרנסות אלפי משפחות, החל בראשי הישיבות, המשגיחים ומרביצי השיעורים, וכלה באברכים עצמם ובחרדים המועסקים בשירותים אחרים הנלווים לתחום החינוך. למרות האיסורים במסורת היוצאים נגד ניצול התורה לצורך פרנסה, רבים מתפרנסים ממנה, בעיקר בסיוע המימון הממלכתי. השקפת העולם שגיבשה הקהילה סיפקה את הצידוק הערכי לכך.

הצעיר החרדי כתלמיד ישיבה וכאברך צעיר נשוי ואב לילדים, תלוי תלות כלכלית מוחלטת במערכת הקהילתית שבה הוא חי, ומערכת זו תלויה, כאמור, בתקציב המדינה. יתר על כן, גם הוריו של האברך תלויים במערך התמיכה הממלכתי. זוג צעיר זקוק ל"סידור", דהיינו לדירה, לריהוט ולכלי בית. לאברך המוגדר כעילוי נדרש "סידור מלא", ואילו לאברך רגיל – "חצי סידור". ה"סידור" חל בעיקר על הורי הכלה. בהנחה שבמשפחות רגילות יש גם בנים וגם בנות, נטל ה"סידור" חל באופן עקרוני על כולם. בכל מקרה, מדובר במעמסה כספית כבדה, שלא כולם מסוגלים לעמוד בה. חלק מההורים הם עצמם תלמידי ישיבות לשעבר, ומצבם הכלכלי אינו מאפשר להם הוצאות כספיות כה גבוהות, ואם המשפחה מרובת ילדים, הדבר מצריך במהלך חיים רגיל "סידורים" רבים. משום כך, גברה גם תלותם של ההורים בקהילה. אולם חברת הלומדים

⁴⁹ בשנה זו זכאי תלמיד הישיבה לעבוד או ללמוד מחוץ לישיבה בלי שיחוייב בגיוס. בתום שנת ההכרעה יוכל לבחור באחת משלוש האפשרויות: להישאר בישיבה, לצאת לעבוד ולשרת בצבא או לצאת לשירות לאומי למשך שנה וחצי.

⁵⁰ פרידמן, מנחם (1988). **האישה החרדית**. דפי דיון מס' 4. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

⁵¹ פרידמן, מנחם (1991). **החברה החרדית**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 75.

⁵² אין להסיק מן האמור לעיל שאלו הם השיקולים היחידים המניעים את האברך להינשא ולהביא ילדים רבים לעולם. הרציונל המוצג כאן הוא הכלכלי בלבד.

גדלה והתרחבה, והיא זקוקה למשאבים רבים שהקהילה לבדה אינה מסוגלת לספק. לא ייפלא אפוא שהקהילה חותרת להשגת כוח פוליטי, שיאפשר לה נגישות לתקציבי המדינה.

הצטרפות בני עדות המזרח לחברת הלומדים

כניסתם של צעירים מזרחיים לעולם הישיבות הליטאי חוללה בקרב צעירים אלו תמורות מפליגות. הם אימצו בדבקות את אורח החיים המקובל בישיבות, את סגנון ההתנהגות והלבוש של האשכנזים ואת המסלול להקמת משפחה הנהוג בחברת הלומדים. הצעירים המזרחיים אף השתלבו במבנה החברתי/כלכלי של חברת הלומדים, וכיום מספרם בישיבות אף גדול מזה של הצעירים האשכנזים.⁵³

מבחינת הפרספקטיבה ההיסטורית, יש לראות תמורות אלו בהקשר לקליטת העליות הגדולות מארצות האסלאם בשנותיה הראשונות של המדינה.⁵⁴ ההגמוניה הפוליטית והחברתית באותה תקופה הייתה נתונה בידי יהודי מזרח ומרכז אירופה – ה"אשכנזים". הפוליטיזציה של המערכת הכלכלית ושל שירותי הרווחה ומערכת החינוך לא פסחה על מחנות העולים – הם הפכו לזירת מאבק בין תנועות פוליטיות שונות, שהתחרו על נפשותיהם של העולים. המפלגות תבעו מהם תמיכה פוליטית, ובתמורה לכך – הבטיחו להם סיוע בתעסוקה, דיור או בריאות.

חדירת התרבות הישראלית החילונית לריכוזי העולים נתפסה על ידי החרדים כאיום על יהדותם של העולים. בזמנו הם אף האשימו את מפא"י בכך שהיא מעבירה את העולים על דתם, וכי בבתי הספר של תנועת הפועלים ובמוסדותיה אין שומרים על כשרות ושבט. בשנות החמישים התגייסו למאבק על עיצוב תפיסת עולמם של העולים תלמידי ישיבות רבים, וביניהם בעיקר "חבר הפעילים" של המחנה התורני. תלמידים משיבות "חברון" "מיר" ו"פוניבז'" הציבו לעצמם יעד: להציל את בני העולים מן השמאל החילוני הציוני וכן מפני התדרדרות ופשע. תלמידי הישיבות פקדו את המחנות ופעלו להוצאת ילדים ממסגרות החינוך החילוני ולהעברתם ללימודים בישיבות. מבחינתם הייתה פעילות זו בגדר "סיכון נפשות" ממש. בשלב מאוחר יותר החלו הצעירים החרדים להעביר שיעורי תורה במושבי העולים. העולים ששוכנעו להצטרף למגזר החרדי נאלצו לקבל על עצמם את ההסתגרות בעולמה של תורה והתנזרות מלימודים כלליים.

⁵³ ד"ח רשימת מוסדות לפי סמל מוסד, מיום 27 באוגוסט 1999, של המשרד לענייני דתות. ההערכה בדבר מספרם הגדול יותר של תלמידים מזרחיים בחברת הלומדים נמסרה לי מפי מר אפרים וינוגוד, מי שהיה מנהל מחלקת הישיבות במשרד לענייני דתות ב-27 בספטמבר 2000.

⁵⁴ לופו, יעקב (2003). "ש"ס - העומק ההיסטורי". בתוך: **ש"ס - היבטים תרבותיים ורעיוניים**, אבי רביצקי (עורך). תל אביב: מרכז רבין לחקר ישראל. (בדפוס).

ההליכה למחנות והמאבק על כל ילד וילד יצרו אתוס חרדי הרואי שנחרת בזיכרון הקולקטיבי החרדי במונחים של "הצלה", "מסירות נפש" ומאבק ללא פשרות ב"אויב הציוני". המאבק היה מלווה באווירה של שעת חירום ובלהט דתי, וזכה להערכה רבה לא רק מצד הציבור החרדי, אלא גם מצד הרבנים. כך, למשל, תמך בו "החזון איש", שהיה גדול הדור בקהילה החרדית בעת ההיא.⁵⁵

מעניין לציין, כי גם הציבור החרדי-מזרחי אימץ את הדימוי של מי ש"ניצל" מכפירה ושמד, והחרדים המזרחיים היו אסירי תודה למציליהם. השיח הרווח בקרבם אודות "הצלתם" כורך בנשימה אחת מגוון שלם של "אויבים": ההשכלה, חברת "אליאנס", תרבות צרפת, המודרנה, הציונות, החילונים, השמאל ומדינת ישראל. תפיסת ה"הצלה" של המזרחיים אינה מבדילה בין מה שקרה להם "שם" – מול חברת "אליאנס" וניסיונה להקנות להם את תרבות צרפת, לבין מה שקרה להם כאן – מול הציונות והמדינה.⁵⁶

במשך השנים קמו מוסדות תורניים בפריפריה, בקרבת ריכוזי העולים. נוסדו ישיבות בנגב, בבאר שבע, באופקים, בנתיבות, בבאר יעקב, באשדוד, בחדרה ועוד. המזרחיים בוגרי הישיבות הקטנות שאפו להמשיך את לימודיהם בישיבות הגדולות כשאר בני התורה, אולם מלבד ישיבת "פורת יוסף", לא הייתה קיימת תשתית של ישיבות גדולות ספרדיות, וגם היא הייתה קטנה מכדי לענות על הביקוש.⁵⁷ גם הישיבות החסידיות לא סיפקו פתרון מתאים, מכיוון שהן ייצגו מסורת פרטיקולריסטית שחייבה נטישה מוחלטת של הזהות המזרחית. לעומת זאת, הישיבות הליטאיות ייצגו חרדיות אקומנית, שגילתה סובלנות יחסית לזהות המזרחית.⁵⁸

הישיבות במדינת ישראל החלו אפוא לפתוח את שעריהן בפני בני תורה מזרחיים, אולם הדבר נעשה תוך שמירה על מכסה (quota) מוגדרת של בני עדות המזרח. נוהג זה נבע מהרצון לשמור על מעמד הישיבה ועל יוקרתה – ראשי הישיבות חששו שקליטת תלמידים מזרחיים רבים מדי תגרום להורדת רמת הלימודים. את הטון והכיוון נתנה ישיבת פוניבז' בראשותם של מייסד הישיבה, הרב יוסף כהנמן, וממשיך דרכו, מנהיג הליטאים הרב אלעזר מנחם שך.

הצטיינותם של בני תורה מזרחיים והפנמת אורח החיים הישיבתי יצרה דינמיקה של נהירת צעירים בני עדות המזרח לישיבות היוקרה הליטאיות. מלבד צעירים אלו נקלטו בישיבות רבים מבוגרי הישיבות הליטאיות באירופה שעלו ארצה מצרפת. צעירים אלו

⁵⁵ הורוביץ, נרי (תש"ס). "ש"ס והציונות – ניתוח היסטורי". **כיוונים חדשים**. ההסתדרות הציונית העולמית. ירושלים.

⁵⁶ **יתד נאמן**. כ"ח באייר תשנ"ט. (מאמר מערכת).

⁵⁷ גם ישיבת "פורת יוסף" התרחבה, ומשנות השישים התפצלה לשני מוסדות – באחד הונהגה שיטת הלימוד הספרדית והשני פעל כשייבה ליטאית גדולה. בישיבה זו אומצו שיטת הלימוד, סדר היום, ההופעה החיצונית והדבקות ב"כולו קודש" בהתאם למקובל בישיבות הליטאיות הגדולות.

⁵⁸ פרידמן, מנחם (1991). **החברה החרדית**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 178.

הגיעו בעיקר לאחר מלחמת ששת הימים ובראשית שנות השבעים. קבוצה אחרת כללה רבנים ותלמידים משיבת טנג'יר במרוקו – הם עלו ארצה והצטרפו לחברה החרדית בעקבות סגירת הישיבה לאחר מלחמת יום הכיפורים.

במקביל לצורך בהקמת ישיבות מזרחיות, התעורר גם צורך במוסדות חינוך לבנות מזרחיות חרדיות. הוקמו עבורן מוסדות מיוחדים, כמו סמינר "בית יעקב" בבאר יעקב, מוסד "אור חיים" בבני-ברק, הסמינר החרדי לבנות בנתיבות, ומוסדות "קרן הילד" בירושלים.

הוקמו מוסדות חינוך, סמינרים לבנות, ישיבות וכוללים, שהפכו למרכזים קהילתיים. במחצית הראשונה של שנות השבעים החלה לצמוח בשולי החברה החרדית בירושלים ובבני-ברק "חברת לומדים מזרחית". במקביל, החלו משפחות אברכים לעבור להתגורר בעיירות פיתוח, מגמה שנבעה בחלקה מן הקושי למצוא דיור זול במרכז הארץ. כמו כן, נשים חרדיות התקשו להשיג תעסוקה מתאימה בריכוזי החרדים בערים הגדולות. הבולטת מבין קהילות הלומדים המזרחיות התפתחה בעיירה נתיבות. מאפייני הקהילות הללו דומים בעיקרם למאפייני חברת הלומדים הליטאית – הן מבחינת ההופעה החיצונית והן מבחינת השקפת עולם ואורח חיים הפוסל מכל וכל לימודי חול לסוגיהם. רבנים רבים ממוצא מזרחי מצהירים מפורשות שהם קיבלו עליהם את שיטת הלימוד הליטאית ואת אורח החיים החרדי המחמיר. ל"קבלה" זו יש משמעות בפולמוס על עיצוב הזהות המזרחית/ליטאית בחברה המזרחית החרדית.

עולם הישיבות מונה כיום כ-2000 מוסדות.⁵⁹ מיון המוסדות על פי הזרמים השונים היא כלהלן: שליש מהם ליטאיים, כשליש נוסף (קצת פחות) מוגדר על ידי משרד הדתות כמוסדות לימוד ספרדיים, והיתר קשורים לחצרות חסידים ולציונות הדתית.⁶⁰ בכל הישיבות החרדיות בישראל (מלבד שלוש), אשכנזיות וספרדיות גם יחד, אין לומדים לימודי חול – ההשקפה השלטת בהן היא של "תורה בלבד".

⁵⁹ קיימות רשימות שונות, שהיקפן שונה, בדיווחי משרד הדתות.

ד"ר מבקר המדינה (1998). ד"ר המשרד לענייני דתות - 27.8.1999 וד"ר המשרד לענייני דתות - 2.8.2000. הממוצע הסביר נע סביב כ-2000 מוסדות.

⁶⁰ על פי רשימת ישיבות המשרד לענייני דתות, 27.8.1999.

5 עמדת המנהיגות החרדית

כפי שעולה מהפרקים הקודמים, התרת לימודי החול בצד לימודי הקודש היא סוגיה מורכבת, שלא נפסקה לגביה הלכה חד-משמעית. לאורך ההיסטוריה היו הדעות חלוקות לא רק בין הזרמים השונים ביהדות, אלא גם בתוך הזרם החרדי עצמו. אי לכך, בכל דור ודור נודעה למנהיג התורני של זמנו השפעה מכרעת בקביעת עמדת קהילתו בתחום זה. בשנות החמישים, היה זה "החזון איש" שקבע את מאפייני חברת הלומדים וביצר את עולם הישיבות. בדור האחרון בלטה בעיקר דמותו של הרב אלעזר מנחם שך (1894-2001), מגדולי התורה במאה ה-20. הרב שך התנגד בכל תוקף לשילוב לימודי החול בישיבות, והוא גרף אחריו את חצרות החסידים ואת הישיבות הספרדיות. אולם לקראת ערוב ימיו התיר מפנה מסוים כתוצאה מראייה מפקחת של המצב. השקפתו של הרב עובדיה יוסף קרובה לשילוב של "תורה עם דרך ארץ", אך עד שהתרחש המפנה, הוא נאלץ "ליישר קו" עם ההנהגה הליטאית במשך שנים רבות. משלב זה ואילך התיר הרב יוסף לקיים פעילות ענפה לשילוב לימודי החול עם לימודי הקודש. לתיאור עמדותיהם של שני המנהיגים יוקדש פרק זה.

עמדת הרב שך

התפתחות עולם הישיבות במדינת ישראל ועיצוב השקפת עולמם של בני תורה אשכנזים וספרדים כאחד קשורים בדמותו ובמעשיו של הרב אלעזר מנחם שך, מנהיג הליטאים בדור האחרון. הרב שך שלט בקבוצה גדולה של ישיבות ובראשן הישיבות "פוניבז", "גרודנא", "חברון", "עטרת ישראל", "קול תורה", "מיר" ועוד מאות ישיבות קטנות. כמו כן שלט הרב בישיבות ספרדיות רבות כגון "אור ברוך" בירושלים, "שארית יוסף" בבאר יעקב, "אור תורה" בבני-ברק וברבות מהישיבות הספרדיות הקטנות הפחות ידועות. הרב שך היה גם מנהיגם של הרבנים המזרחיים המאורגנים בארגון "מרבצי התורה", שהם מהדמויות המרכזיות בעולם הישיבות הספרדי. ניתן אפוא לקבוע כי הוא היה מנהיגה של היהדות החרדית בדור הנוכחי. הרב שך הוכר בקרב החרדים כ"גדול הדור", וסביב דמותו התפתח פולחן אישיות. לאחר מותו, אף גזר העיתון **יתד נאמן** גזרה שווה בינו לבין משה רבנו, ומבחינת תלמידיו וקהל חסידיו, מעמדו אינו נופל מזה של

הגאון מוילנה.⁶¹ מעמד זה הוא ללא תקדים בהיסטוריה הרבנית של המאות האחרונות, והשפעתו של הרב שך חרגה מגבולות היהדות החרדית ולעתים אף ניווטה במישרין את דרכה של ההנהגה הפוליטית במדינת ישראל.

השקפתו של הרב בנוגע ללימודי חול הייתה נחרצת: התנזרות מוחלטת מלימודים כלליים בישיבות הקטנות והגדולות ובכוללים. עמדה זו היא אשר הכריעה את הכף בעולם הישיבות בדור האחרון.

במשך שנים רבות התנגד הרב שך ללימודי חול גם כאשר היה מדובר בצרכי פרנסה. את עמדותיו הביע בעל פה, אך ניתן ללמוד עליהן גם מתשובותיו על מכתבים שקיבל מרבנים ומתלמידיהם. באחד המכתבים שאלו לדעתו תלמידים מחו"ל, שראש הישיבה שלהם התנגד לרצונם ללמוד באוניברסיטאות. שאלתם הייתה אם מותר לתלמידי ישיבה בעודם לומדים להקדיש חלק מצומצם מזמנם להשתלמות באוניברסיטה. התלמידים טענו שכוונתם לשם שמים, משום שהתואר האקדמי עשוי להקל עליהם לרכוש מקצוע בעתיד, וכך יוכלו להמשיך ללמוד תורה שעות אחדות בכל יום, שכן פרנסתם תהיה מצויה. הרב שך שלל גישה זאת לחלוטין: הוא הדגיש שלימוד התורה הוא חזות הכל, וכי סכנת מינות אורבת לכל מי שעוסק בחכמות החיצוניות. את החכמות האלו הגדיר כ"מרעילי שכל" וכסכנה לקיום היהדות: "לכן יש להחזיק טובה לראש ישיבה הנ"ל שבא לחזק הדבר ולגדור גדר בזה. ועליכם להיות כפופים להתקנה הזאת..."⁶²

תשובה דומה נתן הרב גם לרבנים ראשי ישיבות ספרדיות בפריפריה, כאשר פנו אליו בשאלה בנידון:

"בדבר שנשאלתי בעניין המתיבתות אשר רוצים להקים בכמה עיירות ובהם גם באשדוד ובתכנית שילמדו גם לימודים כלליים. באתי בזה לחוות את דעתי בהחלט שאין להכניס שום לימודים אחרים במתיבתות, והניסיון הראה שב"ה אלו מתיבתות שישנן ומתנהלין על טהרת הקודש עשו והצליחו, ואין להכניס שום נטע זר במתיבתות ובפרט באשדוד... ולזה אני באתי בתשובתי זו לעודדו ולחזקו לעמוד בפרץ ולהתנגד בכל תוקף לעניין זה."⁶³

הרב שך חשש ביותר מהשפעתן המזיקה של האוניברסיטאות, בעיקר עקב המפגש שיתקיים בהן בין סטודנטים יהודים ללא יהודים. מכאן הייתה לדעתו הדרך קצרה להתבוללות ולאבדן הזהות. חשש זה הביאו אפילו להסתייג מכריתת שלום עם מדינות ערב, בטענה שהשלום עלול להגביר את ההתבוללות:

⁶¹ יתד נאמן, מוסף זיכרון, כ"ג בחשוון תשס"ב (9.11.2001), עמ' 3-4.

⁶² מפוניבז' ועד יד אליהו - הרב א.מ. שך. לקט מקורות בעריכת אביעד כהן שהוצא לכבוד יום העיון במלאת שנה לפטירתו של הרב א.מ. שך ב-21.10.02 בירושלים. מידת - מרכז המידע של "מוזאיקה - המרכז לחקר דת, חברה ומדינה".

⁶³ שם, מכתב מיום ו' עש"ק תולדות ר"ח כסלו תשל"ה.

"ואגלה לך מה יש בלבבי, אם כי כולנו חפצים ומשתוקקים שיהיה שלום עם שכנינו, למנוע הרבה שפיכות דמים במצב של אי שלום. אבל מאוד מאוד אני חושש משלום הזה, כי במצבנו כעת אנחנו בטוחים שצעירים וצעירות מעמנו לא נוסעים לביירות וקהיר ללמוד שם באוניברסיטאות, וגם צעירים וצעירות ממצרים ומארצות ערב לא באים בירושלים ללמוד באוניברסיטא, ונמנע בזה הרבה התבוללות, אבל כשיהיה שלום עם שכנינו בטח שצעירים וצעירות מישראל ייסעו לביירות וקהיר ללמוד שם, וכן יבואו משם ללמוד באוניברסיטא בירושלים ומה יהיה המונע שלא יהי התבוללות, וכי הלאומיות תמנע את זה?...".⁶⁴

אותו מוטיב חוזר גם במכתב שכתב לאחר ביקורו של נשיא מצרים, אנואר סאדאת, בישראל: "ואת אשר יגורתי בא לי, כי תיכף בהתחלה היה קריאה מהסטודנטים בירושלים לסטודנטים בקהיר להתאסף ביחד ואוי לקירוב לבבות כזה, כמה התבוללות יוכל להיגרם על ידי זה...".⁶⁵

למרות עמדתו האידאולוגית הנחרצת נגד לימודי החול, נראה שלמנהיגותו של הרב שך היה גם פן נסתר, פרגמטי. לצד הפן הציבורי החד-משמעי, שגילם את עמדתו החינוכית בנוגע למותר ואסור, גילה הרב הבנה מסוימת כלפי בעיות של יחידים, הדורשות פתרון. בחוג מקורביו מספרים על "שני רבנים" – הרב שך הנחרץ, שעמד על המשמר, והרב "לייזר" (כינוי של הרב ששמו הפרטי היה אלעזר), העוזר, המבין והמתיר. זו הייתה דרכו של הרב להנהיג את הציבור ולהטיל עליו את מרותו.

גם המפנה בגישה כלפי בני תורה שאינם מסוגלים להמשיך ללמוד, שחל בשנת 1996, התרחש למעשה רק לאחר שהרב נתן את הסכמתו מאחורי הקלעים, ולאחר שהתייעץ באמצעות מקורביו עם עשרה ראשי ישיבות וכן עם רבנים צעירים יותר. דוגמה נוספת היא סיפור הקמתה של הישיבה החרדית-תיכונית "מערבא" שבחשמונאים, שהכינה את תלמידיה לבחינות הבגרות. לאור התנגדותו הגלויה של הרב שך להקמת המוסד, ובעקבות מסע תעמולה חריף שהתנהל בעיתונות החרדית נגד הרב צ'ייט (חייט) מייסד הישיבה, פנו הרמ"ם (ראשי מתיבתות) בישיבה בשאלה לרב שך אם עליהם להתפטר. תשובתו הייתה שלילית, ונימוקו: אם ישיבה זו תיסגר, יעזבו תלמידיה את הקהילה.

בהגיעו לזקנה מופלגת וכאשר התרופפה בריאותו, התנתק הרב בהדרגה ממעמדו כמנהיג הציבור החרדי. לחלל שהותיר נכנסו מנהיגים אחרים, דוגמת הרב יוסף שלום אלישיב והרב אריה לייב שטיינמן. רבנים אלו פחות כריזמטיים מהרב שך מבחינת מעמדם בציבור החרדי, אולם עמדותיהם נוטות להיות יותר פרגמטיות.

⁶⁴ שם, מכתב מיום ה' י"ג מנ"א תשל"ז.

⁶⁵ שם, מכתב מיום ה' כ"א כסלו תשל"ח.

עמדת הרב עובדיה יוסף

החכם הספרדי הידוע והבולט ביותר בדור האחרון הוא הרב עובדיה יוסף. רוב ימיו עסק בלימוד התורה ובהוראתה, בכתיבה ובענייני רוח. מאז הקמת ש"ס עוסק הרב גם בענייני ציבור ובפוליטיקה, והוא מנהיגו של הציבור החרדי-מזרחי בכל המובנים – הרוחני, ההלכתי והפוליטי. עם חסידיו נמנים מאות אלפי מצביעיה של ש"ס וכן יהודים רבים ממוצא מזרחי שאמנם מצביעים למפלגות אחרות, אך מקבלים את סמכותו ההלכתית והתורנית.

השקפת עולמו הדתית ההלכתית של הרב עובדיה יוסף באה לידי ביטוי תמציתי בקריאה: "להחזיר עטרה ליושנה".⁶⁶ מה היא גישתו של הרב לשילוב לימודי חול עם לימודי קודש? ומה היא עמדתם של יתר הרבנים בש"ס בסוגיה זו?

כדי להשיב על שאלות אלו חשוב להבחין בין המעגלים השונים המרכיבים את ש"ס וחכמיה – אלו הן קבוצות נבדלות, שעמדותיהן השונות עוצבו בהתאם להתנסויות השונות שעברו.

המעגל הראשון מורכב ברובו מתלמידי ישיבות שהפנימו לחלוטין את אורח החיים הנהוג בישיבות הליטאיות. עם צעירים אלה נמנים תלמידים מחו"ל, שלאחר השואה עברו את תהליך החיברות בעולם התורה הליטאי באירופה, בארצות-הברית ובמרוקו, וכן תלמידים שעברו את תהליך החיברות במדינת ישראל, לאחר גלי העלייה הגדולים מארצות האסלאם בשנות ה-50 וה-60. אף-על-פי שתלמידי הישיבות הללו נטו, כאמור, לאמץ את גישתם המחמירה של הליטאים, רבים מאלה שהם רבנים כיום למדו בצעירותם במוסדות התורה במרוקו גם מקצועות כמו: צרפתית, מתמטיקה, גאוגרפיה, מוסיקה וחינוך גופני. מוריהם במקצועות אלו היו מורי בתי הספר של "אליאנס", אשר שיתפו פעולה עם הרבנים למרות הבדלי ההשקפות ביניהם. חלק מהתלמידים המשיכו בלימודי חול במקומות שונים במקביל ללימוד התורה: בישיבות "חכמי צרפת" באקס לה בן שבצרפת ובישיבת "עץ חיים" שבטנג'יר שילבו לימודי חול בלימודי הקודש. חלקם המשיכו בלימודיהם בישיבות הליטאיות במדינת ישראל, שבהן התקיימו לימודי קודש בלבד. בישיבות "אור יוסף" בצרפת, "תורת אמת" ו"גייטסהד" בבריטניה, ובישיבת "מיר" בארצות-הברית למדו על טהרת הקודש בלבד. בקרב אלו שנטמעו לחלוטין בכור ההיתוך הליטאי התפתחה התנגדות אידאולוגית לעירוב לימודי חול בקודש.⁶⁷

⁶⁶ לאו, בנימין (תשס"ב). "להחזיר עטרה ליושנה" - עיונים במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף. חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, המחלקה לתלמוד. ראה גם: זוהר, צבי (תשס"א). **האירו פני המזרח**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

⁶⁷ לופו, יעקב (2002). *La Metamorphose Ultra Orthodoxe Des Juifs Juifs Du Maroc*. חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה. פריס 10: המחלקה לסוציולוגיה. ראה גם: לופו יעקב, (תשנ"ט), "הצללת יהדות מארקא לתורה - הוצאת תלמידים ממרוקו לישיבות הליטאיות אחר השואה". **פעמים** (80), ירושלים: יד יצחק בן צבי.

המעגל השני מקיף מזרחיים רבים שזיקתם ליהדות אינה למדנית אינטלקטואלית, אלא רגשית וחווייתית. למסורת בית אבא ולזיכרונות מארץ מוצאם יש תפקיד מרכזי בזיקתם לדת. זיכרונות אלו קשורים ללימודי הקודש בתלמודי התורה אך גם ללימודי חול, בעיקר בבתי הספר של "אליאנס" שהיו המערכת הגדולה ביותר לחינוך היהודי בארצות האסלאם.

אצל הרב עובדיה יוסף ניתן לזהות שתי עמדות מובחנות, שכל אחת מהן מושפעת מ"מעגל" אחר.

1. האחת היא העמדה האידיאולוגית הזוהרית של בן תורה מבית היוצר הליטאי, השוללת השכלה כללית ומחייבת רק עיסוק בקודש. הרב נתן ביטוי לעמדתו זו בספרו **יחווה דעת** (חלק ה' סימן נ"ו), כאשר השיב על השאלה הבאה: "תלמיד שחשקה נפשו בתורה וברצונו לעבור מבית הספר לשיבה קדושה שעוסקים בה בתורה במשך כל שעות היום, והוריו דורשים ממנו בכל תוקף לעבור לשיבה תיכונית – האם חייב להישמע להוריו משום מצוות כיבוד אב ואם?" בתום תשובה מנומקת פוסק הרב: "לכן אין לבן לציית להוריו בדבר הזה, שגדולה מצוות תלמוד תורה יותר ממצוות כיבוד אב ואם". בהמשך דבריו הוא מנמק מדוע אסור לערב את לימודי החול בקודש: "וכשמאבד זכותו, מגיע לחילופי הדברים, שמתחילה מתערבב בחכמת העיון, ואחר כך שוכח תלמודו... ומכל שכן שאם בתחילת לימודו לומד גם לימודי חול עם התורה..."

הרב תומך בעמדה הליטאית, המתירה את מסלול הקודש בלבד, כאשר הדברים אמורים בחברת הלומדים. כסימוכין הוא מביא את עמדתו של הרב משה פיינשטיין, שטען שאין כל כך צורך בייסוד ישיבות תיכוניות, כי הרוב נוהרים לשיבות שבהן לומדים תורה בלבד. לגירסתו, אסור לייסד ישיבות תיכוניות אף אם ישנם תלמידים מעטים הרוצים ללמוד בהן. לדעת הרב עובדיה יוסף, בעקבות חורבן הישיבות בשואה, חייב כל בן תורה בדור הזה להקדיש את עצמו ללימודי התורה בלבד ולהשתדל להיות גדול בתורה.⁶⁸ במובן זה הוא אכן תומך בעמדתם הנחרצת של הליטאים.

2. עם זאת, יש לזכור כי הרב יוסף ספג בילדותו גם לימודי חול כשלמד בישיבת "פורת יוסף" בהיותו כבן 14. הוא למד חשבון ועברית – מקצועות שנלמדו בהסכמת ראשי הישיבה דאז, הרבנים עטיה והדס. בניגוד לעמדה המונוליטית במגזר הליטאי בישראל עושה הרב הבחנה ברורה בין בן תורה אשר חשקה נפשו בתורה, לבין "סתם בני אדם". סתם בני אדם, כדבריו, אם לא יעסקו בדרך ארץ, סופם להתבטל אף מדברי תורה... "וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון", לכן צריך לנהוג בה

⁶⁸ יוסף, עובדיה (תשמ"א). **יחווה דעת**, סימן נ"ו, עמ' רנ"א.

מנהג דרך ארץ. הרב מכיר בעובדה שרבים מן הצעירים אינם בני תורה, אלא חפצים ב"תורה עם דרך ארץ", השקפה שתאפשר להם להתפרנס בכבוד.

גישה פרגמטית זו של הרב משתמעת גם ממקורות נוספים. בספרו **יביע אומר** הוא כותב תשובה המדגישה את חשיבות ההשכלה הכללית כהכנה לחיים. הדברים אמורים בייחוד בהקשר לבני עניים, משום שרכישת השכלה עשויה לשפר את מצבם הכלכלי. גם בהערותיו לספר **אור לציון** לרב ב"צ אבא שאול חוזר הרב יוסף על ההיתר ללמוד חשבון וכתביה בכיתות התלמוד תורה.⁶⁹

התשובה שחיבר הרב יוסף, בתגובה לשאלתו של הרב יצחק משה – רב ראשי ואב"ד בואנוס איירס מארגנטינה, מצביעה על גישה דומה. שמונים מתלמידיו של הרב משה בישיבת "בית דוד" בבואנוס איירס נשלחו ללמוד אנגלית "בבתי ספר של נכרים" ביוזמת הוריהם. הרב משה חשש מהמפגש של תלמידיו עם "כל מיני נכרים ונכריות" בבתי ספר אלו. לדבריו, הוא שקל את האפשרות להביא מורה לאנגלית שילמד במסגרת הישיבה, אך יצאו עוררין על כך משום שהדבר אסור על פי ההלכה, ונסתייעו ב"בן איש חי" (ספר ההלכות שחיבר הרב החכם יוסף חיים), שאסר ללמד שפות זרות בישיבה, על כן הם נמנעו מלעשות כן. מצד שני, הרב משה טען שאם ילמדו אנגלית בישיבה לא יפסידו התלמידים זמן מיותר, שיש בו משום ביטול תורה. יתר על כן, הנהגת לימודי אנגלית בישיבה תעודד הורים אחרים לשלוח אליה את ילדיהם, "בראותם כי יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ". בין היתר ציין הרב שהוא עצמו למד צרפתית בישיבה בחלב שבסוריה, וכי לא הייתה בכך כל בעיה. הוא פנה אל הרב יוסף וביקש את עצתו בשאלה זו. תשובתו של הרב יוסף ארוכה ומפורטת, והוא כותב מפורשות: "הכא נמי יש להתיר ללמדם כתיבה וחשבון וכל מה שיועיל להם כיו"ב לצורך פרנסתם", ובהמשך דבריו הוא מתיר ללמד אנגלית בישיבה ומנמק את הכרעתו כלהלן:

"שאם יימנעו מללמדם את השפה האנגלית בחדרי התלמוד-תורה והישיבה, יצטרכו בהכרח ללכת אל בתי הספר החילוניים למטרה זו, ויהיו נאלצים לעזוב את השיעור של לימודי קודש באמצע, ולצאת לבתי ספר הנ"ל מוקדם כדי להגיע בזמן הקבוע ללימוד השפה, ואין לך ביטול תורה גדול מזה, וזאת מלבד עצם התקלה שלומדים שם בצוותא עם נכרים ונכריות ופירצה קוראת לגנב..."⁷⁰

האירוע שיתואר להלן ממחיש אף הוא את גישתו הפרגמטית של הרב עובדיה יוסף. בתאריך 27.6.79 נחתם הסכם בין ועד העדה הספרדית ובני עדות המזרח בירושלים

⁶⁹ לאו בנימין, שם, עמ' 21, הערות 8, 9.

⁷⁰ יוסף, עובדיה (תשנ"ג). **יביע אומר**. חלק שביעי, סימן כ"א, עמ' מ"ט.

והפדרציה הספרדית העולמית לבין אוניברסיטת בר-אילן, בדבר הקמת בית מדרש לרבנים ודיינים. עיקרי ההסכם היו:⁷¹

- הוועד יקים בית מדרש בירושלים שייקרא "בית מדרש לרבנים ומדריכים מוכשרים לתפקידי רבנות ומנהיגים לקהילות".
- כנשיא כבוד של בית המדרש יכהן הראשון לציון, הרה"ג עובדיה יוסף.
- בראש בית המדרש יעמוד המנהיג הרוחני של הקהילות הספרדיות בעולם – החכם ד"ר שלמה גאון, המשמש יו"ר ועדת החינוך של הפדרציה הספרדית העולמית.
- הלימודים התורניים יהיו על פי תכנית שתקבע על ידי הראשון לציון והחכם ד"ר שלמה גאון.
- הלימודים במתיבתא יתחילו בתחילת שנת הלימודים תש"מ 1979/80.
- האוניברסיטה תפנה בבקשה אל המועצה להשכלה גבוהה לקבלת אישור לתכנית לימודים מיוחדת כללית... שתהיה משולבת עם הפקולטאות למדעי הרוח ומדעי היהדות, לשם קבלת תואר ראשון ב.א.
- התנאי לקבלת תלמידים לתכנית לימודים זו לשם קבלת תואר ראשון הוא תעודת בגרות ו/או קריטריונים אחרים שייקבעו על ידי אוניברסיטת בר-אילן בשיתוף עם מועצת המתיבתא.

הסכם זה נחתם במעמד חגיגי בנוכחות האישים הבאים: הרב עובדיה יוסף, הרב שלום משאש, ראשי הפדרציה הספרדית בארץ – מר דוד סיטון ומר אליהו אלישר, ראשי הפדרציה הספרדית העולמית – מר נסים גאון ומר ליאון תמן, החכם ד"ר שלמה גאון מאנגליה, שאמור היה לנהל את בית המדרש, נשיא אוניברסיטת בר-אילן – הרב הפרופ' עמנואל רקמן, יו"ר חבר הנאמנים של האוניברסיטה – מר פליכס סטולמן והמנכ"ל שלה – מר מתתיהו אדלר.

הגוף שיזם הסכם זה היה ועד עדת הספרדים בירושלים אשר שנים רבות קודם לכן פתח, בשיתוף עם הרב יוסף כאשר כיהן כרב ראשי, בית מדרש לרבנים ודיינים בבית הרב הראשי בירושלים. מבית המדרש הזה יצאו עשרות רבנים ודיינים המשמשים בקודש – בארץ ובתפוצות. ועד העדה הספרדית החליט לחדש את פעולתו של המוסד, ולצד מערכת מקיפה של לימודים תורניים לכלול בתכנית הלימודים גם לימודים כלליים ושפות. אנשי הוועד באו בדברים עם אוניברסיטת בר-אילן וקיבלו את עצותיו והדרכתו של הראשון לציון, הרב עובדיה יוסף. כך הוחלט על הקמת בית המדרש החדש לרבנים ודיינים בשיתוף עם אוניברסיטת בר-אילן.

⁷¹ ההסכם ותיאור טקס החתימה מופיעים בכתב העת **במערכה; ביטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח**. תמוז תשל"ט, יולי 1979, גיליון 223.

ראשון המברכים היה נשיא המתיבתא ובית המדרש החדש – הרב עובדיה יוסף, שאמר בין השאר: "אשריך ישראל, מי כמוך עם נושע בה' תשועת עולמים... אני מסכים לתכנית ומתפלל שנצליח להכשיר רבנים ולשגר לתפוצות – חיזקו ואימצו ותהי ברכת ה' עליכם".⁷²

למרבה הצער, מפעל חינוכי זה לא הוגשם מעולם. החוגים הקיצוניים במגזר החרדי הפעילו על הרב יוסף מכבש כבד של לחצים ואיומים, במטרה לבטל את מימוש הפרויקט. כשבועיים בלבד לאחר טקס החתימה על ההסכם, הופיעה הכתבה הבאה בעיתון **המודיע** תחת הכותרת: *הגר"ע מתנגד להקמת ישיבה אוניברסיטה בארץ*.

"הרב הרשל"צ הגאון רבי עובדיה יוסף מסר אתמול לפרסום גילוי דעת חריף ובו מכחיש נמרצות ידיעה שפורסמה בעיתונות החילונית, כי כביכול הוא יעמוד בנשיאות הישיבה אוניברסיטה העומדת לקום בקרוב בירושלים ביוזמת ועד העדה הספרדית. מדובר בהקמת מוסד כעין זה הקיים כבר בארצות-הברית, ואשר פתיחתו בירושלים עלולה להיות תקדים מסוכן ללימוד התורה על טהרת הקודש, להחדרת ההשכלה הארורה לתוך כתלי הישיבות הקדושות. לפי הידיעות שפורסמו הרי ועד העדה הספרדית, המסתייע בנושא זה על ידי מר נסים גאון מז'נבה, מתכננים לייסד בירושלים שלוחה של הישיבה אוניברסיטה של בר-אילן בירושלים, תוך שילוב לימודי קודש במשך חצי יום הראשון. הללו נימקו זאת בצורך להכשרת רבנים לכהן כרבנים בתפוצות הגולה הסובלת מהדרדרות רוחנית גדולה ומסכנת בהתבוללות קשה. הללו לא הסתפקו בהקניית שפה לאותם רבנים, והם מתכננים לייסד בירושלים ישיבה אוניברסיטה, ובמשך חצי היום השני ישמעו התלמידים הרצאות מפרופסורים וילמדו לימודי חול. בפרסומים עוד נאמר כי הרב עובדיה יוסף יכהן כנשיא המוסד וכאמור אין לפרסומים אלו כל שחר. בגילוי דעת שפירסם אתמול הרב הראשי הגר"ע יוסף נאמר בין היתר: 'הנני להודיע בזה בשער בת רבים אודות השמועות שמפיצים חוגים מסוימים כאילו אני עומד להקים מוסד כדוגמת ישיבה אוניברסיטה של ארצות-הברית כאן בעיר הקודש ירושלים ושאני אפעל כנשיא המוסד הנ"ל, אין לשמועה הזו כל שחר, וה' יתברך יזכני להמשיך בהרצת התורה על טהרת הקודש ללמוד וללמד, לשמור ולעשות, להגדיל תורה ולהאדירה. 'ומלאה הארץ דעת את ה' כמים לים מכסים'".⁷³

יש ניגוד ברור בין עמדתו הראשונית של הרב יוסף בנושא לבין העמדה שהוצגה **בהמודיע**, שהיא פרי לחציהם של החוגים הקיצוניים במגזר החרדי האשכנזי ואיומיהם להטיל חרם על הרב יוסף. בעקבות זאת נקט הרב מהלך טקטי ונסוג מעמדתו הראשונית.

⁷² שם, עמ' 24.

⁷³ **המודיע**, ט"ו בתמוז תשל"ט - 10.7.79.

בשנים האחרונות תמך הרב יוסף בפעילות העמותה "צא ולמד", שעודדה את פעילי ש"ס להירשם ללימודים אקדמיים במסגרת טורו קולג'. הרב גם תומך בפעילות המכללה החרדית, המקנה תארים אקדמיים לבנות. בראש המכללה עומדת בתו של הרב, הגב' עדינה בר שלום, והיא פועלת תחת פיקוח ותמיכה מלאה של "מועצת חכמי התורה". הגב' בר שלום קיבלה מאביה את ברכת הדרך להנהיג במכללה בעתיד הקרוב גם לימודים אקדמיים לגברים, נוסף על קורסים המועברים כיום לנשים בלבד.

הרב ד"ר בנימין לאו, חיבר עבודת דוקטור על הרב יוסף ומפעלו ההלכתי, מציין כי התנהלותו של הרב מאופיינת בכך שעמדותיו הפרגמטיות מנצחות במבחן המעשה. לאור הערכה זו ניתן אפוא לקבוע שדרכו של הרב עובדיה יוסף קרובה במהותה לתפיסת "תורה עם דרך ארץ" או "תורה ומדע", כבמשנתו של הרמב"ם.

6 המפנה – ראשיתה של הכשרה מקצועית ואקדמית במגזר החרדי

הרקע והגורמים למפנה

במסגרת מחקר זה ניהלתי שיחות עם דמויות מפתח הקשורות לנושא הלימודים האקדמיים וההסבה המקצועית במגזר החרדי. משיחות אלו עולה כי שנת 1996 מציינת נקודת מפנה, מכיוון שבשנה זו החלה הפתיחות ללימודים כלליים לתת את אותותיה. פתיחות זו גברה בשנים שלאחר מכן, עקב מכלול גורמים חברתיים, כלכליים ופוליטיים, שאותם אתאר בפרק זה.

במחצית השנייה של שנות התשעים במאה הקודמת היה המגזר החרדי בשיא כוחו הפוליטי והכלכלי מאז קום המדינה. שני עשורים לאחר כניסתם לממשלת בגין התבססו החרדים – ספרדים כאשכנזים – במרכז העשייה וההשפעה של הפוליטיקה הישראלית. לדוגמה, בבחירות לכנסת ה-14 ב-1996, שבעקבותיהן הוקמה קואליציה בראשות בנימין נתניהו, זכתה ש"ס ל-10 מנדטים, וארבע שנים מאוחר יותר, בבחירות של 1999, ל-17 מנדטים. בכך הפכה מפלגה זו לשלישית בגודלה במדינה.

הישג בולט אחר של החרדים היה השגת רוב במועצת עיריית ירושלים ובבחירת אהוד אולמרט לראש העיר; מהלך זה שירת אותם מאוחר יותר, כאשר נבחר אורי לופוליאנסקי לראש העיר ירושלים לאחר שאולמרט הצטרף לממשלת שרון.

אך הביטוי הבולט ביותר להתעצמות החברה החרדית היה הגידול העצום שחל בחברת הלומדים בשני העשורים האחרונים: עשרות אלפי בני תורה הצטרפו לישיבות ולכוללים.

עם זאת, במקביל להתפתחויות אלו, שחיזקו את כוחו והשפעתו של המגזר החרדי, התפתח תהליך דיאלקטי: מבחינה מסוימת, ההתחזקות של המגזר צפנה בחובה את זרעיהם של תהליכים מפוררים, שאיימו על חוסנה של הקהילה. ההתרחבות של חברת הלומדים וגידולה המהיר גרמו באופן פרדוקסלי להיווצרות סדקים בלכידות של הקהילה החרדית בכלל ושל חברת הלומדים בפרט.

- לחברת הלומדים הצטרפו אלפי תלמידים שאינם מוכשרים ו/או אינם רוצים ללמוד רק תורה – תלמידים אלו רואים בישיבה מקלט מהשירות הצבאי ומהצורך לדאוג

לפרנסה. במילים אחרות, הגודל והכמות באו על חשבון האיכות. על רקע זה התפתחה תופעת ה"שבאבניקים", שפגעה קשות במוניטין של לומדי התורה.⁷⁴ כדי להילחם בתופעה זו, הוקמו ישיבות מיוחדות (קטנות וגדולות), שאורח החיים בהן היה משוחרר יותר: באור יהודה, בקריית הרצוג שבבני-ברק ובבית שמש. ישיבות אלו נועדו לצעירים חרדים שפחתה המוטיבציה שלהם ללימוד תורה והם הפכו לנוער שוליים. הישיבות הללו סיפקו רק פתרון חלקי לבעיה: גם מהן נפלטו תלמידים ששוטטו ברחובות ולא עבדו, וחלקם אף הדרדרו לפשע. אולם התופעה של תלמידים שאינם מסוגלים לשאת ב"עול" לימוד התורה חרגה מעבר לתופעת ה"שבאבניקים", שכן תלמידים כאלה נמצאו גם במשפחות רגילות (אשכנזיות וספרדיות) וגם במשפחות אמידות ובעלות ייחוס.

לאור תמונת מצב זו, גברה בקרב מנהיגים חרדים רבים ההכרה שעדיף להפנות צעירים אלו למסלול של הכשרה מקצועית, מה גם שהם חשו כי חולשתה הגוברת של חברת הלומדים החלה גם לאיים על מעמדה של העילית התורנית הצרופה.

- הצורך של אזרחי המדינה משלמי המסים, לשאת במימון של מגזר לא יצרני גדל והולך, הביא רבים מהם למתוח ביקורת קשה על החרדים, ביקורת שרק התעצמה בשל העובדה שבני תורה פטורים משירות צבאי ולכן אינם נושאים בנטל הביטחון. הביקורת הציבורית החריפה עם גילוי מעשי שחיתות באחדים מאגפי הקהילה החרדית.
- הביקורת לא הוגבלה רק למגזר החילוני. המרכזיות הגוברת של אמצעי התקשורת בחברה הכללית הביאה להתפתחות עיתונות חרדית עצמאית, כמו **המשפחה** ו**בקהילה**. כתבי עת אלו נוהלו על ידי יזמים צעירים, ספוגי תרבות ישראלית, הדוברים עברית רהוטה. הכתבות בעיתונות החלו לעסוק גם בבעיות פנימיות המעסיקות את החברה החרדית, בעיות שהושתקו במשך שנים על ידי ההנהגה הרוחנית הוותיקה. העיתונות החרדית עסקה רבות בביקורת עצמית וביטאה רחשי לב של הציבור החרדי. הדבר יצר לחץ על הרבנים, ובהשפעתו החל להסתמן שינוי מסוים בעמדותיהם בנושאים שונים, דוגמת הנהגת לימודים כלליים או שימוש במחשבים.
- בשנים האחרונות גם גבר המיתון הכלכלי ונבלמה הצמיחה במשק. מדדים כלכליים (כמו הגרעון הגדל במאזן התשלומים, הקטנת היצוא, התמעטות מקומות העבודה בענפים רבים במשק ועוד) הצביעו על עתיד כלכלי קודר. אותות המיתון החלו להסתמן כבר בשנים 1996-1997, ואין ספק שהוא בעיצומו כיום והוא פוגע ישירות בהקצאת המשאבים למוסדות החינוך החרדיים וכמו כן פוגע בקצבאות הילדים.

⁷⁴ הדברים הגיעו לידי כך שברחובות מסוימים (כגון רחוב השומר ורחוב כהנמן בבני-ברק) אי אפשר היה לטייל בלילות, בגלל היטפלות של בריונים חרדיים). במקומות רבים שבהם היו ריכוזים של נוער שוליים חרדי אף הוצבו מאבטחים, שהיו אמורים לשמור על הסדר והביטחון.

השלכות המיתון על החברה החרדית הן מרחיקות לכת, ויש להן תפקיד לא מבוטל כמחוללות המפנה ביחסה של ההנהגה החרדית כלפי לימודים כלליים:

- חברי הכנסת החרדים העבירו לגדולי התורה מסר ברור לפיו פחתה מאוד האפשרות לגייס משאבים ממשלתיים עבור מערכות החינוך החרדיות.
 - המיתון גרם גם לצמצום דרסטי במספר משרות ההוראה הפנויות לנשים חרדיות, וגם במקרה הטוב שבו הצליחו להשיג משרה כזו – השכר שקיבלו היה נמוך ביותר. מאחר שבחברת הלומדים הנשים הן המפרנסות את המשפחה – נפגעו מכך משפחות חרדיות רבות. במקביל, צרכי המשפחות דווקא גדלו, עקב העלייה בסטנדרטים של רמת החיים. כל אלו יצרו מועקה כלכלית לצד מועקה פסיכולוגית כבדה, והתרופפה במידה משמעותית הדבקות בעקרון ה"עוני מרצון".
 - עקב המיתון, בני תורה רבים המצטיינים בלימודיהם נקלעו למצוקה כלכלית. לרבנים היה ברור שתלמידים אלו, לא יפנו להכשרה מקצועית, מכיוון שהם רואים את עצמם (ובצדק) כעילית אינטלקטואלית. הסכנה הייתה שהם ינסו לרכוש מקצוע יוקרתי ומאתגר, המחייב לימודים אקדמיים.
 - חשש זה החרף לאור שינוי הערכים שחל בחברה הכללית; בין היתר, מושם דגש גובר על הישגיות, חומרנות וקידמה טכנולוגית. בסוף שנות התשעים שררה אווירה של שגשוג והתלהבות בתחומי ה"היי טק". חל גידול מואץ במספרן של חברות הזנק (start-up), שחלקן זכו להצלחה כלכלית אדירה. במגזר החרדי השתררה התחושה שגם בחורי הישיבות, ודווקא המעולים שביניהם, יכולים להצטרף ל"חינגה הטכנולוגית": היו ביניהם בעלי כישורים אנליטיים גבוהים שנרכשו בלימודיהם בישיבה והם לא היו צריכים לשנות את אורח חייהם משום שעם מחשב ניתן היה לעבוד בלי לצאת מהבית. יתרה מזו, הם יכלו ללמוד את תחום ההיי-טק בלי להיזקק להשכלה פורמלית קודמת, הנדרשת למקצועות דוגמת רפואה, ראיית חשבון או משפטים.⁷⁵ הרבנים חששו שחלק מטובי האברכים יפנו לכיוון זה, וינטשו את הישיבה. גם לתופעות אלו היה אפוא חלק בהכשרת הלבבות לקראת המפנה.
- בתחילת שנת 1996 לקה הרב שך בדלקת ריאות חריפה – רוב שעות היממה ישן, ובשאר הזמן התקשה לתקשר עם סביבתו. סמוך לבחירות שנערכו ב-18.6.96 הוא התאושש, אך לאחריהן חזר ושקע בתרדמת ממושכת והתנתק לחלוטין מהנהגת הציבור. כאשר היה במיטבו, לא העזו הרבנים לנסות לשנות את עמדתו החד-משמעית נגד שילוב לימודי חול בלימודי קודש, ויש הטוענים כי דווקא פרישתו בפועל מהנהגת הציבור הסירה את המחסום האחרון בפני הנהגת לימודים כלליים ואקדמיים בחברה החרדית.

⁷⁵ לא בכדי זוהה המרכז החרדי להכשרה מקצועית באותם ימים כמרכז למחשבים.

בהקשר זה, יש המציעים פרשנות הפוכה, וטוענים כי דווקא הרב שך היה הראשון שנתן את הסכמתו להקמת המרכז החרדי להכשרה מקצועית. לדבריהם, כאשר החלה להתגבש ההכרה, שיש לאפשר הכשרה מקצועית לצעירים שלא נועדו להתמסר ללימוד תורה, עלה גם הצורך להכשיר את הרעיון בציבור החרדי לפני שמתחילים ביישום התכנית. לשם כך פנה ראש עיריית בני-ברק, הרב ירחמיאל ברויאר, לבקש את עצת הרב שך. הרב שלח אותו לקיים התייעצות עם עשרה ראשי ישיבות, וכאשר חזר אליו הרב ברויאר עם תגובות חיוביות – נתן הרב שך את הסכמתו לתכנית.

גילויי המפנה

המגזר האשכנזי

מכלול הגורמים שתוארו בסעיף הקודם פעל את פעולתו על ההנהגה החדשה, שקמה לאחר פטירת הרב שך. מנהיגים חרדים החלו, אם ביוזמתם ואם בשל האילוצים שפעלו עליהם, לנקוט מדיניות שונה, הפותחת פתח לשינוי, מול העמדה העקרונית שהתנגדה נחרצות ללימודים כלליים. הרבנים תרו אחרי פתרונות שיאפשרו הנהגת לימודים אלו, אך בלי לפגוע בערכים המקודשים להם. פתרון כזה, לדוגמה, הוא מתן היתר ללמוד רק מקצועות שהתיאוריה שבבסיסם אינה עומדת בסתירה לתורה ולאמונה. כאמור בפרק הקודם, אפילו הרב שך, שעמדתו בנושא זה הייתה הרדיקלית ביותר בדור האחרון, איפשר בערוב ימיו שינוי בכיוון האמור.

מהותית, המפנה בא לידי ביטוי בשינוי יחסה של החברה החרדית לבנים אשר אינם רוצים או אינם יכולים להקדיש את עצמם לחיי תורה בלבד. לגבי תלמידים אלו, בשלה בקרב הרבנים ההכרה שעדיף כי הם יפנו ללימוד מקצוע, במסגרת קורסים להכשרה מקצועית או במסגרת אקדמית. בעקבות הכרה זו אכן החל המפנה: הקמה (אם כי זהירה והדרגתית) של קורסים להסבה מקצועית ושל מסלולים אקדמיים סלקטיביים במגזר החרדי. הרבנים אמנם אינם מעודדים את מי שחפץ בכך ללמוד מקצוע או להירשם לאוניברסיטה, אך הם גם אינם מציבים מכשולים בפניו.

המפנה הורגש בעיקר אצל הגברים – לנשים, כמפרנסות של המשפחה, כבר הותר בעבר ללמוד מקצועות כלליים, גם בתקופה שהדבר נאסר על הגברים. מקצועות אלו נלמדים לצד לימודי הקודש בסמינרים של "בית יעקב". בקרב הנשים בא המפנה לידי ביטוי בעיקר בלימודי מקצוע ו/או לימודים אקדמיים מחוץ לסמינרים של "בית יעקב". כמו כן, הורחב מגוון המקצועות שהותר להן ללמוד, כדי להקל עליהן להיקלט בשוק העבודה, בעיקר לאור המחסור החמור במקומות עבודה בתחום ההוראה.

יש להדגיש, כי הערכים הבסיסיים לא השתנו: תלמיד חכם עדיין נתפס כעדיף אפילו על כהן גדול שהוא עם הארץ.⁷⁶ גם בתקופה שבה מיעוט הפרנסה הפך לבעיה קריטית ולעילה לשינוי, עדיין נותר מעמדו של "המשתדל" (=העובד למחייתו) – אף אם הוא עשיר ומצליח – נחות לעומת האברך הדבק בלימודיו. על ההיררכיה הזו אין עוררין בכל אגפי החברה החרדית. למרות הסובלנות היחסית שמגלים לאחרונה כלפי מי שהולך ללמוד מקצוע לשם פרנסה, האברכים הנוטשים עדיין חשים "בושה" על נטישתם, והם עושים זאת בצנעה, כהמלצת מרן רבי אליהו דסלר בספרו **מכתב מאליהו** (חלק ג').

ההשלמה של הרבנים החרדים עם הצורך בשינוי הייתה מלווה חששות כבדים. הם חששו, ועודם חוששים, מפני סחף ערכי מהותי בציבור החרדי. מאחורי כותרות אטרקטיביות כמו: "אקדמיה בהכשר", "האוניברסיטאות החרדיות" או אפילו "פרנסה טובה" – אורבת סכנה לשינוי מקיף של הערכים שעליהם מושתתת חברת הלומדים. השתלבות אברכים במעגל העבודה עלולה ליצור דינמיקה שתגרום בסופו של דבר לפריצת גדר מוחלטת.

ההתמודדות עם חששות אלו נעשתה בדרכים אחדות:

ראשית, על הפרויקטים השונים הופעל פיקוח הדוק. צעיר חרדי המבקש ללמוד אינו רשאי ללמוד כל מקצוע שלבו חפץ, אלא מקצועות "אינסטרומנטליים" בלבד. באופן מסורתי הוגדרו מקצועות כאלה כ"רקחות, טבחות ואופות", ובעידן המודרני המקבילים להם הם מחשבים, כלכלה/ניהול, משפטים, ראיית חשבון וכדומה. מנגנון הפיקוח המרכזי הוא "הוועדה הרוחנית" (ראה להלן). הפונים ללמוד מקצוע או לימודים אקדמיים נדרשים להציג אישור של סמכות רבנית. מעבר לכך, ההיתר ללימודים ניתן לאברכים שסיימו לפחות עשר שנות לימודי קודש מגיל 13, ואשר גילם הוא לפחות 23⁷⁷ והם נשואים ובעלי משפחות.

הוועדה מפעילה פיקוח גם על דרכי הפרסום של המוסדות וקורסי ההכשרה, ומונעת פרסומת בולטת באמצעי התקשורת החרדיים בדבר קיומם של מוסדות אלו. השיקול הוא שעדיף לפעול בתחום זה בצנעה ככל האפשר.⁷⁸

שנית, בד בבד עם הפיקוח הצמוד, נוקטת ההנהגה תעמולה, המגמדת את המקצועות הנחשבים ליוקרתיים (משום שהם דורשים רמת חשיבה גבוהה) ומנסה לגרוע מן ההילה האופפת אותם. נעשה מאמץ להציג מקצועות אלו כמקביליהם של מקצועות המלאכה

⁷⁶ "אם היה ממזר תלמיד חכם וכהן גדול עם הארץ - ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ". (מסכת הוריות, **משנה ד'**, דף יג, ע"א)

⁷⁷ ישנם אברכים המקבלים מראש הישיבה שלהם היתר ללמוד גם בגיל צעיר יותר, אך בדרך כלל לא לפני גיל 22-23.

⁷⁸ בפועל נאסר ללמוד מקצועות מתחומי מדעי הרוח והחברה, או כל מקצוע העשוי להביא את האברך לידי אפיקורסות.

המסורתיים (כגון חייטות או סנדלרות), במגמה למתן ככל האפשר את כוח המשיכה שלהם לגבי הצעירים החרדים, בעיקר האינטלקטואלים שביניהם.

דוגמה לתעמולה "מפחיתת ערך" ניתן למצוא בכתבתו של זאב גרוסמן, כתבו הבכיר של העיתון **יתד נאמן**:

"יהודי מאמין אינו רוחש 'חשיבות' למלאכה כזו או אחרת. אין כאן כל 'אידיאל' אלא לכל היותר אמצעי להביא טרף הביתה למי שלא הצליח להקדיש כל ימיו ושעותיו ללמוד התורה – שהוא בעינינו האידיאל היחיד הנחשב כערך מצד עצמו. אין צורך לומר שהרצון למצוא פרנסה דווקא ב'מקצוע יוקרתי' כביכול – מושג מגוחך ומקומם, שראוי להימחק מהלקסיקון החרדי – אינו מתיר פריצת גדרים של 'לימודי תארים אקדמיים'. אם פעם היו יהודים שרצו לעסוק במלאכת החייטות או הסנדלרות, צריכים לפנות לחיט ולסנדלר המקומי כדי שילמד אותם דרכי האומנות, היום פונים אלו הרוצים להתפרנס מהמחשב לבעל ניסיון שילמד אותם דרכי מלאכה זו – ותו לא..."⁷⁹.

"הסנונית הראשונה" מבשרת המפנה הייתה הקמת המרכז החרדי להכשרה מקצועית בשנת 1996. מטרת המוסד הוגדרו במונחים של הכשרה מקצועית לצורך פרנסה והקלה על המצוקה הכלכלית. באותו שלב הותר רק לבעלי משפחות לקבל הכשרה במסגרת המרכז. כן התקבלה החלטה שאת המוסד תלווה ועדה רוחנית, וכי היא תפקח על דרך פעולתו. יוזמי הוועדה היו הרב ש"ז אויערבאך והרב שלום אלישיב. כיו"ר הוועדה מונה הרב יוסף ישראלזון – ראש כולל רחובות, ולצדו פעלו שני רבנים שייצגו פלגים אחרים: הרב ש"א שטרן – נציג הפלג ההונגרי וראש ישיבת "חוג החת"ם סופר", והרב מ"ש שטיינמייץ – נציג הפלג החסידי של ויזניץ' וראש כולל ויזניץ' בבני-ברק.

הוועדה הרוחנית, שהוקמה במטרה לפקח על המרכז החרדי להכשרה מקצועית, הוסמכה בהמשך הזמן להפעיל הכוונה ופיקוח גם על המכללה החרדית בבני-ברק (מבח"ר), שהושתתה על הבסיס הארגוני של המרכז החרדי להכשרה מקצועית. כל הקורסים והפעילויות במבח"ר התקיימו אך ורק בסמכותה ובפיקוחה של הוועדה הרוחנית, לרבות פרסום מידע על המכללה.

לאחר פטירת הרב שך והרב ש"ז אויערבאך, הפכו הרבנים אלישיב ושטיינמן למנהיגי הפלג הליטאי ועולם הישיבות. הרב שטיינמן נחשב למנהיג המודרך גם על ידי שיקולים פרגמטיים. לאחר שהרב אלישיב הצטרף למהלך הראשוני של מתן היתר לקורסים להכשרה מקצועית בפיקוח הוועדה הרוחנית, עשתה ההנהגה של היהדות החרדית הממוסדת צעד נוסף קדימה. בכ"ג בסיוון תשנ"ט (7.6.1999) כתבו שלושת הרבנים

⁷⁹ **יתד נאמן** (25.2.2000), יתד השבוע, במבט בוחן/גרוסמן נתן זאב: "תפנית היסטורית בעלת השלכות חברתיות מרחיקות לכת".

החברים בוועדה הרוחנית מכתב בשמם של גדולי הדור – הרב יוסף שלום אלישיב, הרב שמואל וואזנר, והרב אריה לייב שטיינמן. מכתב זה התיר קיום לימודים לתואר ראשון לגברים באישור המועצה להשכלה גבוהה. ההיתר ניתן רק למקצועות מסוימים: מדעי המחשב, חשבונאות ומינהל. במכתב הודגש כי קיים איסור מוחלט על מקצועות מדעי הרוח: "לא יהיו לימודי מחשבה, הגות, ספרות או כל לימוד שיש בו נגיעה לאפיקורסות חס ושלום. הרינו מחזקים את ידכם בעבודת הקודש שאתם עוסקים בה לעזור לאנשים החפצים והזקוקים לכך לרכוש מקצוע ברמה גבוהה ובאווירה חרדית..."⁸⁰.

(לשתול מכתב)

⁸⁰ ראה צילום המכתב המצ"ב.

לפעילות האקדמית במבח"ר קדמה יוזמה להנהגת לימודי עבודה סוציאלית לחרדים באמצעות אוניברסיטת בר-אילן. בכתבה שהופיעה בעיתון **הארץ** דווח על 17 סטודנטים חרדים הלומדים עבודה סוציאלית באוניברסיטת בר-אילן מאז 1998. הלימודים נערכו במסגרת תכנית מיוחדת שזכתה לאישור הרבנים, והם אף התירו לפרסם את קיומה.⁸¹ יזמו את התכנית גורמים מהמגזר החרדי, אשר הבינו את החשיבות של הכשרת עובדים סוציאליים, המודעים לצרכיהם הייחודיים של החרדים. הטיפול בבעיות כגון: ילדים בסיכון, שלום בית, אפוטרופסות וכיוצא באלה נעשה עד אז על ידי אנשי מקצוע הזרים לקהילה החרדית ולעולם הערכים המנחה אותה, ובתי המשפט נטו לפסוק תוך הסתמכות על הדוחות וההמלצות של אנשים אלו. עמותת "הליכות עולם בני-ברק", בסיוע אוניברסיטת בר-אילן, יזמה את גיוס ומיון המועמדים לקורס העבודה הסוציאלית. נרשמו 180 מועמדים, אך לאחר המיון התקבלו 23 תלמידים, שמתוכם 14 סיימו את הקורס.

גם קורס זה פעל תחת פיקוחה של ועדה רוחנית, שמנתה שלושה רבנים (הרב סילמן, הרב שטיין והרב שפרן). רבנים אלו ייצגו למעשה את המנהיגות שנתנה את ההיתר למהלך. בוגרי הקורס מועסקים כיום בקהילה, ועבודתם זוכה להערכה רבה הן מצד הגורמים המקצועיים והן מצד הקהילה. בשלב זה טרם הוכרז על גיוס מחזור נוסף לגברים, אולם מתקיימים מחזורי לימוד לנשים במסגרת מבח"ר והמכללה החרדית בירושלים (ראה להלן). האם היה זה מחזור חד-פעמי של גברים לצורך פתרון דחוף של בעיה בקהילה, או שמא יגויסו מחזורים נוספים בעתיד, והקורס יבשר דרך חדשה? ימים יגידו.

המגזר הספרדי-מזרחי

כבר בשנות השבעים הבין ד"ר לנדר, יהודי חרדי, מודרני בנוסח אמריקאי, כי פלח אוכלוסייה ניכר בקהילה החרדית בניו-יורק מסתייג מלימודים ב-Yeshiva University, מכיוון שבנוסף ללימודי הקודש היו נהוגים שם גם לימודי חול. גם הלימודים המעורבים בקולג'ים ברובע ברוקלין וברובע קווינס לא היו מקובלים על אוכלוסייה זו. מצד שני, הוא זיהה בקרבם נכונות פוטנציאלית לרכוש השכלה לצורך פרנסה. בעקבות זאת הקים לנדר בניו-יורק מוסד לימודי בשם "המכון לפרנסה" ולאחר מכן הוא ייסד את הטורו קולג' בארצות-הברית. בזמנו היה זה מהלך מהפכני, והוא גרר התנגדות חריפה שבאה לידי ביטוי בפשקווילים נזעמים ואף באיומים בהטלת חרם.

ד"ר לנדר זיהה גם בישראל את הצורך של חלק מהחרדים ברכישת השכלה גבוהה, ולשם כך הקים בירושלים את הסניף הישראלי של טורו קולג', בשנת 1987. בשנים הראשונות לקיומו נכשלו כל הניסיונות של הקולג' לקנות לו אחיזה במגזר האשכנזי בארץ. בשנים 1992-1993 ניסה ד"ר לנדר להיעזר בעניין זה בפוליטיקאים חרדים מן המגזר האשכנזי –

⁸¹ **הארץ** (10.3.2000), סער, ראלי, "17 חרדים מן המניין באוניברסיטת בר-אילן".

מנחם פרוש האב ובנו מאיר פרוש. סביר להניח שהוא ניהל עמם משא ומתן בהיתר של סמכות רבנית. אף-על-פי-כן, לא התרחשה פריצת דרך בנושא, עקב החשש של הצדדים למו"מ מפני תגובת האגף החרדי הקיצוני.

בשנת 1994 נעשה ניסיון לפתוח במסגרת טורו קולג' קורס לדוגמה, אולם גם ניסיון זה נגדע באיבו, מכיוון שלא הושגה הסכמה אפילו בנוגע לזהות הרבנים שהיו אמורים להשתתף בוועדה הרוחנית המפקחת. אמנם התקיימו בנושא זה עשרות מפגשים עם רבנים ליטאים ועם נציגים של חצרות חסידים שונות, אך הם נסוגו בכל פעם ברגע ההכרעה.

המצב היה שונה בתכלית בכל הנוגע לעמדת ש"ס ותומכיה הספרדים. לאחר שניתן ההיתר העקרוני של הרבנים הליטאים לקיים הכשרה מקצועית ואקדמית לחרדים, פנו פעילי ש"ס בהתלהבות לכיוונו של טורו קולג'.

להיענות חיובית זו היו סיבות מגוונות:

1. ראשית, כפי שכבר צוין, בקרב יהודים ממוצא מזרחי – הן ילידי ארצות האסלאם והן יוצאי "היישוב הישן" בעבר – מעולם לא היה ניתוק טוטאלי מלימודים כלליים. רבני ש"ס הוותיקים, שלמדו עוד במרוקו ברשת "אוצר התורה", התנסו כבר בארץ מוצאם בלימודי חול (לרבות השפה הצרפתית) לצד לימודי הקודש. חלקם אף המשיכו בלימודי חול במסגרת לימודי ההמשך שלהם בישיבות הליטאיות הגדולות באירופה (דוגמת ישיבת "חכמי צרפת" באקס לה בן שבצרפת או בישיבת "עץ חיים" בטנג'יר) אמנם היו ישיבות כמו מוסדות "אור יוסף" בצרפת, ישיבת "תורת אמת" בלונדון, וישיבת "מיר" בארצות-הברית, שבהן הקפידו על לימודי קודש בלבד, אולם ניתוק זה נעשה בניגוד לרצון הורי התלמידים. כבר בארצות מוצאם בצפון אפריקה הפנימו הורים אלו את ההכרה שהשכלה כללית חיונית להשגת פרנסה. רבים מתלמידי ישיבות אלו מודים כיום (אם כי לא באופן מוצהר) שלא כך צפו את עתידם כשהלכו ללמוד במוסדות הליטאיים.

על רקע זה נראה כי ההיענות המהירה של "מועצת חכמי התורה" הספרדית (לאחר שההיתר ניתן על ידי הליטאים), מבטאת למעשה שחרור ממועקה שהכבידה על הספרדים שנים רבות, והם לא נתנו לה ביטוי פומבי מכיוון שחששו מתגובות האגף החרדי הקיצוני.

2. הצלחתה של ש"ס בבחירות לכנסת וברשויות המקומיות בשנים 1996, 1999 אפשרה לפעילי המפלגה נגישות למגוון גדול של משרות בשירות הציבורי. בחלק ניכר ממשרות אלו נדרש תואר אקדמי, בכפיפות להוראות התקש"ר. בש"ס לא חסרו קופצים על המשרות, אך רק למעטים היה תואר אקדמי. יתר על כן, גם במשרות שבהן לא נדרש תואר כזה, אם התקבל אדם בעל תואר – הוא זכה לתנאי שכר משופרים. המודעות למציאות זו התחדדה בקרב פעילי ש"ס לאחר שעקיבא אטון,

מבכירי המנהיגות הצעירה של המפלגה, נפסל לתפקיד יו"ר "בזק" בשל העדר השכלה מתאימה. רבני ש"ס ועסקניה גם הבינו שאם אנשיהם יזכו במשרות ממשלתיות וציבוריות בדין, דהיינו, משום שהם מצוידים בתארים ובכישורים הנדרשים, ולא בשל השתייכותם הפוליטית – הדבר יקנה להם לגיטימציה בעיני הציבור.

3. גם רשת "מעין החינוך התורני" התרחבה מאוד, ופעילי ש"ס היו זקוקים לכוח אדם מקצועי ומיומן בדרג של מנהלים ומפקחים בתחום החינוך.

4. גם שאיפותיו הפוליטיות של מנהיג ש"ס, אריה דרעי, השפיעו על נכונותם של פעילי המפלגה לרכוש השכלה אקדמית. דרעי שאף לפתוח את המפלגה לפני ציבורים חדשים ומשכילים מטעמים אלקטורליים. שיקול זה הביא אותו להקים מטה לאקדמאים ערב הבחירות בשנת 1996. דרעי גם היה נתון ללחציהם של חוגי משכילים מקרב יהודי צרפת, שלחצו על ש"ס לנקוט דרך ליברלית יחסית ופחות חרדית.

כל הסיבות שפורטו לעיל הניעו את מנהיגי ש"ס לפתוח בדיונים עם נציגי האוניברסיטה העברית – בנוגע לפתיחת קורס לעובדים סוציאליים ועם מכון לב (בבית הספר הגבוה לטכנולוגיה) – ובנוגע לפתיחת קורסים במחשבים ובניהול. עקב המורכבות שהייתה כרוכה בארגון קורסים אלו, נוצרה סחבת מייגעת, כך שלבסוף החליטו היזמים בש"ס לפנות לגורם חיצוני, שהתארגנותו לפתיחת קורסים מתאימים תהיה מהירה יותר. על רקע זה הם פנו לסניף הישראלי של טורו קולג'.

טורו קולג' נענה בזריזות ליוזמה זו, והיה נכון לספק את התנאים המיוחדים הדרושים לאוכלוסייה החרדית: הפרדה בין המינים, הקצאת מורות לתלמידות ומורים לתלמידים, הכרה בלימודים בישיבה כשווי-ערך ללימודים כלליים, ולא פחות חשוב – לימודי ערב על חשבון סדר ג', שיאפשרו לאברכים להמשיך לשמור על מעמד "תורתם אומנותם".⁸²

בעקבות התפתחות זו החלו בש"ס בפעילות ציבורית נמרצת, לגיוס תלמידים לטורו קולג'. מחולל התנופה באותה תקופה היה גבי בוטבול, ראש עמותת "צא ולמד". בגיבוי של אריה דרעי הפך בוטבול לרוח החיה בש"ס לפתיחת המגזר החרדי ללימודים אקדמיים. הפעילים הסתייעו בקרן רש"י בצרפת לצורך גיוס כספים, ורתמו לפרויקט גם את משרד החינוך.

כך נפתחה תכנית הכשרה בתחום ניהול החינוך, בשנת הלימודים תשנ"ז. לתכנית זו נרשמו כ-40 מורים ומנהלים. משך הלימודים בה היה שלוש שנים, ובסיומה קיבלו הבוגרים תואר ראשון. הייתה זו הקבוצה הראשונה של תלמידים מן העולם החרדי, שלמדה כקבוצה בצורה מסודרת ומוסכמת על דעת מנהיגיה. הלימודים נפתחו באווירה

⁸² סדר ג' הוא חטיבת הלימוד בשעות הערב. סדר הזמנים הרווח בישיבות הוא: 7:00 – תפילת שחרית; 09:00-13:00 – סדר א' (לימוד בעיון, כולל שיעור), 15:30-19:00 – סדר ב' (לימוד 'בקיאות'), לאחר מכן מוסר וערבית; 21:00 ועד לשעות המאוחרות – סדר ג', לימוד חופשי, כפי רצון הלומד.

של התלהבות והכרה שלימודים אלו הם לטובת הציבור הספרדי/מזרחי. רוח חיובית נשבה גם מכיוון המנהיגות הרוחנית של ש"ס, למרות התנגדות קשה מצד גורמים קיצוניים במגזר החרדי האשכנזי. הפעילות לעידוד הלימודים הורחבה לקהל העסקנים, בעלי תפקידים בש"ס, פקידים בכירים ברשויות המקומיות ועוד.

בשנת 1998 התארגנה קבוצה של כ-80 תלמידים, שהחלו בלימודי מינהל עסקים והתמחו בתחום הניהול. בקבוצה זו השתתפו גם תלמידים בודדים ממוצא אשכנזי. פריצת הדרך על ידי ש"ס חוללה שינויים מסוימים גם בקרב העסקנים האשכנזים, והם החלו לגייס מועמדים מהמגזר שלהם. החלו להתגבש קבוצות מעורבות – אשכנזים, ספרדים, דתיים-לאומיים ("חרד"לים"), תלמידים משיבת "מרכז הרב" ומהתנחלויות וקבוצה שהוגדרה "תורניים"⁸³. טורו קולג' החל לארגן ימי השתלמות נפרדים עבור הקבוצות השונות. באותה תקופה נפתחה גם תכנית להכשרת נשים כמנהלות, ונרשמו אליה 45 תלמידות, רובן נשואות, מחוגי ש"ס. נשים אלו נשאו בעול פרנסת המשפחה, והן חיפשו דרך להשיג קידום בעבודה ושיפור ברמת השכר. בסך הכל למדו במסגרת טורו קולג' כ-300 סטודנטים וסטודנטיות, שרבים מהם מוכרים כפעיליה המרכזיים של ש"ס וחלקם נושאי משרות בכירות בשירות הציבורי.

החשיבות הגוברת של תפקיד אמצעי התקשורת בחברה המודרנית הלחלה גם לתודעת החרדים, והחלו נשמעים דיבורים על הקמת אקדמיה לתקשורת עבור חרדים. גובשה תכנית לימודים אקדמית ייחודית לנבחרי ציבור מהשלטון המקומי, בשיתוף עם הגורמים הבאים: משרד הפנים, המחלקה למדע המדינה באוניברסיטת בר-אילן שארגנה את התכנית באמצעות היחידה לעיתונאות ותקשורת באוניברסיטה ו"המכון לשלטון מקומי". תכנית זו הייתה אמורה לכלול שלושה מסלולים: לימודי תעודה, לימודים לתואר ראשון ולימודים לתואר שני.

אמנם לא נאמר במפורש שהפרויקט מיועד לפעילי ש"ס, אך בפועל, משרד הפנים היה באותה תקופה בידי השר סוויסה מש"ס – ואכן, המשרד פעל לעידוד הרשויות המקומיות לשלוח את עובדיהן למסלולי לימוד אלו, ואף התחייב לסייע במימון התכנית. יתר על כן, האדם שתיווך בין אוניברסיטת בר-אילן למשרד הפנים בשם המשרד, היה גבי בוטבול, ראש עמותת "צא ולמד" מש"ס. תוכנית זו לא יצאה אל הפועל, אך עצם העלאת הרעיון וההכנות לביצועו באמצעות משרד ממשלתי, אוניברסיטה מוכרת, ועמותת חרדית שקידמה את הרעיון, מצביעים על המפנה שהתחולל בימים ההם במגזר החרדי הספרדי. אוירת התלהבות הניעה את היזמים מש"ס להעלות בדרגה את היקף הפעילות ולחתור להקמת מכללה חרדית ספרדית באישור המל"ג.

⁸³ ההבחנה הזו מקובלת כיום בקרב הציבור הדתי. מדובר באנשים שבתחום ה"פרומקייט" (החומרה בשמירת מצוות) קרובים לחרדים, אך אינם חיים במסגרות המכפיות את עצמן ל"דעת תורה". כבר בגני הילדים של הזרם הממלכתי-דתי נוטים לתאר אותם באמצעות מונח זה.

כשניתן האור הירוק להכשרה מקצועית ואקדמית לאברכים אשכנזים (במכתבם של גדולי התורה הליטאים, הנזכר לעיל), הוחלט ב"מועצת חכמי התורה" של ש"ס להתיר הקמת מכללה חרדית ספרדית (הסתייגות בודדת הועלתה רק על ידי הרב שלום כהן, וגם הסתייגות זו התייחסה לא לעצם הלימודים, כי אם לאפשרות שבנות חרדיות יצאו ממסגרת הבית והקהילה ויהיו נתונות להשפעות שליליות). פילוסופיה או תולדות האמנות לא נכללו כמובן ברשימת המקצועות שזכו להיתר המועצה, אך פרט לתחומי הדעת שצוינו במכתבם של הרבנים האשכנזים, התירו הרבנים הספרדים, ובראשם הרב עובדיה יוסף, ללמוד גם תחומים דוגמת עבודה סוציאלית, מקצועות פארא-רפואיים, אלקטרו-אופטיקה ואפילו פסיכולוגיה. רשימת מקצועות זו מלמדת על הפתיחות הרבה יחסית שהפגינה ההנהגה הספרדית החרדית.

המועצה להשכלה גבוהה (דיון במדיניות המל"ג ראה להלן, בפרק השביעי) ביקשה לאחד את שני המוסדות העתידיים לקום. עם זאת, הרבנים הליטאים התנגדו לאיחוד, בטענה שמחויבותם הערכית של הספרדים אינה חזקה דיה, והפיקוח שלהם רופף. לטענתם, ההיתרים להשכלה גבוהה שמעניק הרב עובדיה יוסף, במשמע או בעצימת עין, רחבים מדי.

לאחר פרסום המכתב מטעם גדולי התורה הליטאים, נתנו גורמים בש"ס פרסום נרחב לתכנית זו. כותרות בולטות בעיתונות בישרו שהשאיפה היא להקים, תוך שנים ספורות, מוסד להשכלה גבוהה שבו ילמדו בין 15,000 ל-20,000 סטודנטים חרדים בירושלים ובבני-ברק, וכי לטווח ארוך יותר מתוכננת הקמה של אוניברסיטה חרדית, שתעניק גם תארי מוסמך ותכלול מכוני מחקר – כשהמטרה היא לקדם את שילוב החרדים בחברה הישראלית.⁸⁴ כותרות אלו היו רחוקות מהמציאות, בלשון המעטה. הניסיונות של פעילי ש"ס להשיג שיתוף פעולה עם האוניברסיטה העברית בנוגע להקמת המכללה החרדית – לא עלו יפה, ושיתוף הפעולה המיוחל לא נוצר.

יש לציין כי גם בטורו קולג' בירושלים, בתקופת השיא של פעילותו, למדו בפועל לא יותר מ-300 פעילים מרכזיים בש"ס. כיום לא נותרו בו כלל תלמידים חרדים, וזאת מסיבות שונות. ראשית, המוסד הוא שלוחה של אוניברסיטה מחו"ל, ואילו המל"ג הקשיחה את עמדתה כלפי פעילותן של שלוחות כאלה, הפועלות במדינת ישראל. המל"ג העניקה אקדמיטציה רק למוסדות ישראליים המקבלים את אישורה. בעקבות זאת, תלמידים הדירו את רגליהם מטורו קולג' וממוסדות דומים, שהתארים שהעניקו לא היו מוכרים בארץ. שנית, בארץ הוקמו לאחרונה מסגרות אקדמיות מוכרות, המתאימות לתלמידים חרדים. לתלמידים שנטשו את טורו קולג' היה אפוא אפיק לימודים אלטרנטיבי, שאליו יכלו לפנות. לבסוף, המהומה התקשורתית שיצרו גורמים אינטרסנטיים באשר להצלחת טורו קולג' ובאשר לעתידה המזהיר של ההשכלה הגבוהה

⁸⁴ הארץ (18.2.2000), ידיעות אחרונות (25.2.2000).

בקרב חרדים – גרמה, כאמור, לאפקט שלילי: היא פגעה קשות באמינות המוסד, וגרמה לו נזק לטווח ארוך. גם תגובת נגד חריפה מצד הקהילה החרדית לא איחרה לבוא.

תגובת הנגד בקהילה החרדית

כאמור, האווירה שיצרה התקשורת בדבר האוניברסיטה החרדית העתידית והפרסום המוגזם והמסולף אודות המפנה בחברה החרדית בכלל ובתחום הלימודים הגבוהים בפרט, יצרו באגף האשכנזי של החברה החרדית תחושה של פריצת גדר סוחפת. תחושת האיום הוחרפה בעקבות קביעת בג"ץ, שהתקבלה באותם ימים (דצמבר, 1998), לפיה ההסדר של דחיית גיוס בחורי הישיבות אינו חוקי, וכי על הכנסת לחוקק תוך שנה חוק בעניין זה. לצורך זה מונתה ועדה בראשות השופט (בדימוס) צבי טל, וביוני 2002 אושר "חוק טל", שעורר התנגדות קשה בעיקר בקרב הקנאים שבמגזר החרדי. חוגים מסוימים במגזר החרדי תפסו את המצב כמהפכה שבאה לשים קץ לעולם התורה. הם פתחו במלחמת חורמה נגד תופעת הלימודים הכלליים, תוך שימוש בפשקווילים, חרמות, איומים ואלימות.

הפשקווילים שהופצו כרכו יחדיו את שתי התופעות - קידום הלימודים הכלליים וחוק טל, ולפיהם שילוב זה צפוי היה "להביא להתבוללות ושילוב ברחבי ה'חברה' הפרוצה והמופקרת ולהישטף בזרם העכור של לאומיות ציונית ורוח ההשכלה". גם איומים מפורשים לא נעדרו מפשקווילים אלו: "ואם לא יטו אוזן לקול קריאתנו זו, ניאלץ לצאת בחרב ובחנית על כל הנותנים ידם לתהפוכות וכישלונות אלו לבית ישראל...". הרב שטיינמן זוהה כמי שתומך בתכניות אלו, בעיקר בתכנית הנח"ל החרדי. הוא הוזהר לשוב מדרכו המסוכנת וההרסנית, "שלא ניאלץ לצאת נגדו כדרך שיצאו ראשונים כמלאכים נגד פורצי גדר ומחדשי חדשות בישראל...".⁸⁵

בנוסף להפצת הפשקווילים, נערכו גם הפגנות סוערות מול בתיהם של התומכים בחוק טל, בייחוד נגד הרב אפרתי (יד ימינו של הרב אלישיב), שזוהה כתומך נלהב בחוק. ההפגנות לא פסחו גם על בתיהם של הרבנים המרכזיים של "יהדות התורה" – הרב אלישיב והרב שטיינמן, והם אף קיבלו איומים על חייהם ועל חיי קרוביהם. תגרות ידיים התפתחו בין תלמידיהם של הרבנים לבין המפגינים.

⁸⁵ ראה כרוזים בעמודים 62-64.

גילויי ההתנגדות הבריונית באו בעיקר מחוגי ה"בריסקרט" – קבוצה של קיצונים חרדים שזכתה למעמד בזכות המוניטין של רבם – הרב יצחק זאב הלוי סאלאוויצ'יק (ה"בריעסקר רב"), ובראשם עמדו חתנו – הרב יחיאל מיכל פיינשטיין, ובנו – הרב משולם דוד. המתנגדים נעזרו במאבקם אף בחסידי סטמאר בניו-יורק, שגם הם פתחו בהפגנות ובעצרות עם, והפיצו פשקווילים בנושא.

בעקבות התגובות הקשות, נאלצו הרבנים מייצגי היהדות החרדית הממוסדת לסגת מעמדתם הראשונית כלפי לימודים כלליים וכלפי חוק טל, עמדה שהתאפיינה בפרגמטיות ובמתיונות. אמנם הם לא חזרו בהם באופן חד-משמעי, אולם הן הרב שטיינמן והן הרב אלישיב "הורידו פרופיל", וכיום שניהם נרתעים מלקשור את שמם בנושא ההכשרה המקצועית והקניית השכלה גבוהה לחרדים. במידה שהם תומכים בהסדרים כלשהם ברוח זו, התמיכה היא "אד הוק", והם אינם מעניקים היתרים גורפים ומתוקשרים. גם הגופים הפעילים בתחום ההכשרה המקצועית והלימודים האקדמיים נמנעים כיום מפרסום, ומלאכתם נעשית בצנעה ככל האפשר.

מובן כי מצב זה פגע הן בפיתוח תכניות הלימוד והן ביכולת לגייס תלמידים למסגרות אלו. בעקבות המומנטום הראשוני ברישום תלמידים ובפתיחת קורסים חדשים בכל המוסדות נוצר קיפאון יחסי. סביר להניח שמכלול גורמים הביא ליצירת קיפאון זה – לא רק התגובות הקיצוניות של מתנגדי השינוי, כי אם גם המאמץ להפעיל בקרה פנימית על גילויי המפנה כדי שלא יצאו מכלל שליטה, קשיים אובייקטיביים ביישום התכניות עקב דרישות אקדמיות מחמירות, קושי במציאת מועמדים מתאימים להכשרה מקצועית ואקדמית, צמצום שוק העבודה, ועוד.

7 המעורבות הממלכתית והציבורית

מאז תחילת המפנה, החלו להתגבש פרויקטים של הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים בשיתוף פעולה עם גורמים ממלכתיים וציבוריים. בתחום ההכשרה המקצועית היו אלו משרד העבודה והרווחה והג'וינט שנרתמו לביצוע הפרויקטים, ובתחום הלימודים האקדמיים הייתה זו המועצה להשכלה גבוהה (המל"ג). מעניין ביותר לבחון את עיצוב המדיניות של גופים אלו ואת היערכותם לפעילות במגזר החרדי, מכיוון שהם נאלצו להתמודד בשתי חזיתות מנוגדות: מצד אחד, היה עליהם להתאים את הנהלים, דרכי הארגון ואופני הביצוע של התכניות לאיסורים ולהיתרים שהטילה המנהיגות הרוחנית על התלמידים; מצד שני, הם היו אמורים לפעול בהתאם לקריטריונים המחייבים בשירות הציבורי.

בהדרגה התגבשו דפוסי פעולה ועבודה משותפים בין הגופים הממלכתיים והציבוריים לבין הגורמים המעוניינים בכך במגזר החרדי; שיתוף פעולה זה התפתח בתהליך של ניסוי וטעייה, תוך הפקת לקחים לאורך הדרך, עד אשר הושגו ה"תמהילים" הנכונים.

משרד העבודה והרווחה – צעדים ראשונים

גם במשרד העבודה והרווחה מציינים את שנת 1996 כשנת המפנה. מנקודת ראותם של אנשי המשרד, תחילת כהונתו של אלי ישי, שר העבודה והרווחה מטעם ש"ס, האיצה את המפנה עקב המוטיבציה שהייתה לו לסייע לאוכלוסייה החרדית להשתלב בשוק העבודה. המשרד מפעיל באופן שיטתי מערך של קורסים להכשרה ולהסבה מקצועית, באמצעות האגף להכשרה מקצועית. קורסים אלו מיועדים לציבור הרחב.⁸⁶

עד 1996, הקורסים שהציע האגף להכשרה מקצועית לאוכלוסייה החרדית היו מוגבלים, רובם ככולם, לתחומי הקודש: סופרי סת"ם, עובדי מקוואות, שוחטים וכד'. השר ישי

⁸⁶ יזמים שונים מארגנים קורסים מסוג זה גם במגזר הפרטי. בשנת 1996 חלה עלייה משמעותית במספרם של יזמים אלו. חלק מהקורסים שהם הציעו נערכו תחת פיקוח ממשלתי, ובסיומם היה על התלמידים לעמוד במבחני הסמכה שעליהם קיבלו תעודה ממשלתית. קורסים אחרים היו פרטיים לחלוטין, ונוהלו ללא כל פיקוח.

ביקש להרחיב את ההכשרה המקצועית לחרדים ולכלול במסגרתה גם מקצועות כלליים, במגמה להגדיל את הכנסת החרדים ולהוציאם ממעגל העוני.

עם זאת, חרף הכוונות הרצויות, לא היו הניסיון והמסגרות במשרד העבודה מתאימים לטיפול באוכלוסייה חרדית. המשרד אינו ערוך לטפל באופן פרטני בתלמידים ש"תורתם אומנותם" – פעילותו מתמקדת באנשים המצויים כבר במעגל העבודה ומעוניינים בהכשרה או הסבה מקצועית, וכן במובטלים השואפים לחזור ולהשתלב בשוק העבודה. אברכים ש"תורתם אומנותם" אינם נמצאים מלכתחילה במעגל העבודה, ועל כן אינם באים במגע עם המשרד. על פי תקנות הביטוח הלאומי למובטל זכאי לדמי אבטלה, הנשלח לקורס על ידי לשכת העבודה בעודו זכאי, יש לשלם דמי אבטלה עד תום לימודיו בקורס. התלמידים ש"תורתם אומנותם" אינם זכאים לדמי אבטלה, כך שהמוטיבציה שלהם ללמוד בקורסים אלו נמוכה ביותר. יתר על כן, במסגרת קורסים רגילים מאיימת עליהם חובת הגיוס לצה"ל כתוצאה מאיבוד המעמד של "תורתם אומנותם".

לאחר ניסיונות ראשונים שנכשלו, למדו אנשי המשרד לבנות את התמהיל הנכון ולהציע תכניות המתאימות לחרדים. כך, למשל, הסתבר שקורסי הבוקר, המיועדים למובטלים הזכאים לדמי אבטלה, אינם מתאימים לאברכים, ואכן נוכחות החרדים בהם הייתה דלה. גם כאשר פרסם המשרד בשנת 1997 מכרזים לקיום קורסים להכשרה מקצועית לחרדים (לצד המכרזים הרגילים), לא צלחה פעולה זו, מכיוון שהמוסדות שניגשו למכרזים היו אלו שניגשו למכרזים הרגילים, ולא נעשתה בהם עבודת ההכנה הדרושה כדי להתאימם לאוכלוסייה חרדית. במשרד העבודה התגבשה ההבנה שחשוב לפתור כמה בעיות מרכזיות, אם אכן יש כוונה לגייס אברכים לקורסים של המשרד. ראשית, הקורס צריך לאפשר לאברך לשמור על מעמד "תורתו אומנותו" (הדוחה בין היתר את שירותו הצבאי); שנית, יש לאתר מוסדות הכשרה המתאימים ספציפית לחרדים; שלישית, יש צורך בפעילות הסברה להכשרת הלבבות בקהילה, מכיוון שההכשרה המקצועית טרם זכתה ללגיטימציה מקיפה בציבור החרדי.

מקבץ נוסף של מכרזים לקיום קורסים להכשרה מקצועית לחרדים התפרסם רק כעבור שנה וחצי, בשנת 1999. בינתיים הופקו הלקחים מהכישלונות הראשונים, והמשרד, בשיתוף פעולה עם ארגון הג'וינט (על כך – ראה להלן), נערך לפעילות הסברה אינטנסיבית במגזר החרדי, פעילות שכללה גם פנייה לרבנים ולמנהיגי הקהל לתמוך בהכשרה מקצועית.

כאשר פורסם המכרז בשנת 1999, התכוננו מוסדות הלימוד לקליטת חרדים לפי הקריטריונים הנדרשים: הונהגה הפרדה בין בנים לבנות וגובשו צוותי הוראה מתאימים במגוון מקצועות: מחשבים, גרפיקה ממוחשבת, מקצועות מינהל, מזכירות רפואית, שרטוט אדריכלי ושמות מקרקעין.

אף-על-פי-כן, ההרשמה של אברכים ש"תורתם אומנותם" לקורסים אלו הייתה דלה מהמצופה, ולעומת זאת נרשמו מובטלים רבים (לא חרדים) לקורסים שנערכו בשעות

הבוקר. הסתבר שאברכים לא רצו ללמוד בקורסי הכשרה בבוקר, מכיוון שהדבר היה מחייב אותם לשנות את אורח חייהם מן היסוד – היה עליהם לעזוב את הכולל ולוותר על מעמד "תורתו אומנותו".

משרד העבודה חיפש אפיק אלטרנטיבי להכשרת אברכים, כזה שלא יפגע באורח חייו של האברך ובמעמד "תורתו אומנותו". אפיק זה נמצא בלימודי ערב על חשבון סדר ג' של האברך. קורסי הערב לא חוללו שינוי מהותי בסדר יומו של האברך, שהוקדש בעיקרו ללימוד תורה. כך יכלו משתתפי הקורסים להמשיך ללמוד תורה, בד בבד ללמוד מקצוע ולהסיר מעצמם את איום הגיוס לצה"ל.

לאחר שאנשי משרד העבודה גיבשו תפישה זו, עלה בידם לגייס עד היום שני מחזורי אברכים ש"תורתם אומנותם", אשר כללו בסך הכל כ-1000 אברכים. הסדר זה זכה לתמיכת הרבנים, מכיוון שהוא לא הביא לצמצום מספר האברכים הלומדים תורה, הכוללים לא נפגעו וגם אורח חייהם של האברכים לא השתנה מעיקרו.

כארגון מסייע בגיוס החרדים נבחר הג'וינט, עקב ניסיונו רב השנים בעבודה במגזר זה – לפני שהג'וינט נרתם לנושא הגיעו רק חרדים מעטים להכשרות המקצועיות הרגילות שהפעיל המשרד. משנת 2000 החל הג'וינט לפעול בשותפות עם משרד העבודה והרווחה, ושיתוף פעולה זה מוגדר כמוצלח על ידי שני הצדדים. מסגרת הפרויקט הוגדרה כהכשרת אברכים בתקופת היותם תלמידי כוללים למקצועות הנדרשים במשק. כדי למנוע התנגדות אידאולוגית בקרב המנהיגות החרדית, הוגבל הפרויקט רק לאברכי כוללים בני 23 ומעלה. רוב האברכים בגילאים אלו נשואים, והצורך שלהם לדאוג לפרנסת משפחתם הוא כורח המציאות.

משרד העבודה, באמצעות זרועותיו המקצועיות, מקפיד על התנהלות הקורסים בהתאם לקריטריונים המקובלים במשק, אך גם תוך התחשבות מיוחדת בצרכים הייחודיים של האברכים. כך, לדוגמה, זוכים התלמידים להקלה בתנאי הקבלה והם מתקבלים גם ללא תעודת בגרות. כמו כן, המשרד מאפשר להם ללמוד במסגרת מכינה מקדמית למכינה של מה"ט (המכון הממשלתי להכשרה טכנולוגית-מדעית) במקצועות אנגלית, מתמטיקה ולשון.⁸⁷ לימודים אלו מתקיימים במקביל ללימודי שנה א', כדי שהתלמידים לא יאלצו לעבור מסלול לימודים שיארך יותר מחמש שנים. בנוסף, משרד העבודה מקצה שעות נוספות רבות לתלמידים החרדים – מעבר ל-2200 שעות הלימוד הנדרשות כדי להגיע לתואר.

גם עבור נשים חרדיות גיבש משרד העבודה והרווחה מדיניות חדשה. עקב הירידה המשמעותית במספר משרות ההוראה במשק, סייע המשרד ביצירת אפיקי תעסוקה חדשים: במסגרת הסמינרים של "בית יעקב" נפתחו קורסים לקבלת תואר הנדסאית

⁸⁷ כתנאי לקבלת התואר נדרשים התלמידים להיבחן לבגרות ברמה שאינה נמוכה מ-3 יחידות לימוד.

בתחומי המחשבים, אדריכלות ועיצוב פנים. קורסים אלו נערכים במקביל ללימודי ההוראה הרגילים בסמינרים.

בשנים האחרונות מסתמן "מהפך" מבחינת היחס בין מספר הנשים למספר הגברים המשתתפים בקורסים של מה"ט. עד שנת תשנ"ז עלה שיעור הנשים באופן מובהק על שיעור הגברים. בשנת תשנ"ח אחוז הגברים עמד על 34% ואחוז הנשים על 66%. בשנת תשנ"ט/תש"ס אחוז הגברים עמד על 54% לעומת 46% בקרב הנשים וכך היה גם בשנה שלאחריה. בשנת תשס"ב חלה ירידה קטנה בקרב אחוז הגברים והוא עמד על 47% לעומת 54% בקרב הנשים. יתר על כן, חל גידול משמעותי במספרם המוחלט: במסלול הנדסאים, מ-113 סטודנטים חרדים במכללות הייחודיות, שהיו כ-0.5% אחוז מכלל הלומדים, עלה המספר ל-1184 סטודנטים, שהם כ-4% מכלל הלומדים. המגמות המרכזיות שבהן למדו הסטודנטים הן אלקטרוניקה ומחשבים לגברים, ותוכנה, תעשייה וניהול לנשים.⁸⁸ נתון זה מצביע על מפנה משמעותי במגזר החרדי ביחס לחשיפת הגברים להכשרה מקצועית.

ההנחה במשרד העבודה היא שבעתיד יהיה קשה יותר לגייס אברכים, עקב המחסור במקומות עבודה במשק. החשש הוא שגברים רבים ישובו מסיבה זו להסתגר בעולמה של תורה. עם זאת, בריכוזי האוכלוסייה החרדית עדיין יש ביקוש לבעלי מקצוע, על כן ניתן עדיין לגייס תלמידים להכשרות מקצועיות מתאימות.

פעילות הג'וינט

כאמור לעיל, מאז שנת 1996 נרתם גם הג'וינט לסייע בתחום ההשמה וההכשרה המקצועית לחרדים.⁸⁹ לאנשי הג'וינט יש היכרות ממושכת עם עולם הישיבות ועם המגזר החרדי – הן בישראל והן מחוצה לה. כמו כן, הסתבר כי הממשלה לבדה אינה מסוגלת להתמודד עם הצרכים המיוחדים של האוכלוסייה החרדית, והג'וינט היטיב למלא את הנישה הפנויה שנוצרה בתחום זה.

הג'וינט הקים כוח משימה לטיפול בפרויקט, שכונה בשם "פרנסה בכבוד". כוח המשימה כולל רכזים שהם עצמם אנשי הקהילה החרדית, והם מסייעים בהפצת המידע ובגיוס מועמדים. הג'וינט גם הקים ועדה רוחנית מקרב מנהיגות הקהילה, והפעילות מתבצעת בהתייעצות עם חברי הוועדה.

⁸⁸ נתוני המכון הממשלתי להכשרה טכנולוגית-מדעית (מה"ט) - המגזר החרדי במכללות שבפיקוח מה"ט, מרץ 2003.

⁸⁹ הג'וינט מקיים פעילות ענפה לחרדים גם במסגרת מט"י (מרכז טיפוח יזמות). במט"י נערכים קורסים מגוונים לנשים ולגברים, השוקלים פתיחת עסק עצמאי ומעוניינים לרכוש ידע וכלים הדרושים לשם כך.

בתחילה פעל הג'וינט לבדו, ובמקביל – ניסה לעניין בפרויקט זה גם גורמים ממשלתיים. משרד האוצר נענה לפנייה, ובעקבותיו – גם משרד העבודה והרווחה. חלוקת העבודה בין הג'וינט למשרד העבודה היא כדלקמן: הג'וינט מתמקד בגיוס התלמידים ובהשמתם ואחראי על ביצוע הפרויקט, ואילו שלב ההכשרה המקצועית נתון בידי משרד העבודה והגורמים המקצועיים. בהתאם לכך נחתם הסכם שותפות בין הג'וינט לבין משרד העבודה, המכונה "הסכם נאמן" בגלל מעורבותו של שר האוצר דאז – יעקב נאמן. בהסכם זה מוצג הרקע לשיתוף פעולה בין הצדדים:

"הרחבת שילובו של המגזר החרדי במעגל התעסוקה במשק מהווה כיום יעד לאומי מרכזי, והוא אחד האתגרים החשובים במיצוי פוטנציאל ההון האנושי במדינת ישראל. במקביל לכך אותרה נכונות ומוכנות גם במגזר זה להשתלבות במסגרות של הכשרות מקצועיות שתהיינה תואמות למגזר זה ומקובלות עליו. נעשו ניסיונות ראשוניים בתחום הנ"ל בפעילות ישירה של המשרד, אך לאור העובדה כי לאגף להכשרה מקצועית אין כיום תשתית נדרשת על מנת לבצע מערך שיווק כולל, תוך הכרת הזרמים השונים במגזר החרדי, הוכח הצורך בהסתייעות בגורם ביניים בעל התמחות ומעורבות בנושא, על מנת ליצור ממד עומק בנגישות לסקטור זה. היותו של הג'וינט בעל אופי אוניברסלי חוץ-ממשלתי הופכת אותו לגוף המתאים לסייע בכל הנוגע למגזר זה בהקשר הנדון ולארגון ההכשרה המקצועית המתאימה לו. בנוסף לכך התחייב הג'וינט לממן מתקציבו 25% מהעלות הכוללת של הפרויקט, והוא בעל עניין בעצמו לקידום הנושא".⁹⁰

במסגרת שינוי המדיניות משנת 2000 הופסקה גם התמיכה הרוחבית של הג'וינט במוסדות היזמים, ומכאן ואילך השקיע הארגון כספים בפיתוח התכניות ובמימון ההכשרות על פי קריטריונים שפורסמו במכרזים. לכל המוסדות להכשרה מקצועית (גורם עסקי או מלכ"ר) הותר להשתתף במכרזים, בתנאי שיעמדו בדרישות הבאות:

1. קיום אישור של סמכות תורנית חרדית, המקובלת, לדעת הג'וינט, על המגזר החרדי, או על חלק ממנו. אישור זה יקבע, בין היתר, כי תנאי הלימוד המוצעים במוסד אכן מתאימים לדרישות המגזר החרדי.
2. יכולת מוכחת לאיתור ולגיוס תלמידים.
3. ניסיון ניהולי ופדגוגי בתחום ההכשרה המוצע.
4. צוות הוראה מיומן, מבנה ומתקנים המתאימים לפעילות עם אוכלוסייה חרדית.
5. יכולת לאתר מקומות עבודה מתאימים לבוגרים ולשבץ אותם בעבודה.
6. יכולת לקיים את הלימודים הן בשעות הבוקר והן בשעות אחה"צ והערב, בתנאים המתאימים לציבור הלומדים.
7. הגשת הצעה מפורטת לתכנית לימודים בתחום הנלמד.

⁹⁰ מתוך הסכם שנחתם בין משרד העבודה והרווחה לג'וינט ב-19.9.2002.

כאמור, מסוף שנת 2000 הוגדרה אוכלוסיית היעד כתלמידי כוללים ש"תורתם אומנותם". מקרב תלמידים אלו נרשמו במחזורים הראשונים כ-1000 תלמידים אשר סיימו את הכשרתם (או קרובים לסיים אותה). רוב הפעילויות נערכו בשיתוף עם המרכז החרדי (55%), חלקן עם מכון נווה בבג"ט, וחלקן עם גופים פרטיים שהיו בעלי ניסיון בהעברת קורסים, כמו מכללת הדרום באשדוד.

פעילות המועצה להשכלה גבוהה

במרץ 1998 נערך דיון בלשכת ראש הממשלה נתניהו, בנוכחות פרופ' נחמיה לב ציון – יו"ר הוועדה לתכנון ותקצוב (ות"ת) של המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) ומר זוהר זיסאפל – יו"ר איגוד תעשיות האלקטרוניקה. בדיון זה הוצגו נתונים על המחסור הצפוי בבוגרים במקצועות הטכנולוגיה. כסיכום לדיון פנה ראש הממשלה לות"ת במכתב בזו הלשון:

"אני מצפה שות"ת תתכנן ותתקצב את המוסדות להשכלה גבוהה כך שמספר הבוגרים במקצועות הטכנולוגיה העילית יהיה תואם לביקושים הצפויים. בהמלצתכם אנא תנו דעתכם גם על קידום הלימודים במקצועות הטכנולוגיה העילית בשני תחומים:

1. הכשרת כוח אדם במקצועות אלו בקרב אוכלוסיית החרדים, גם בין הנשים.
 2. ביזור הלימודים במקצועות אלו לירושלים, לנגב ולגליל.
- אני מבקש שתגישו המלצותיכם תוך 60 יום, לאחר שתתאמו עם אגף התקציבים במשרד האוצר".⁹¹

היה זה הצעד הראשון של גורמים ממשלתיים לנסות לנתב את המגזר החרדי לקורסים בתחום הטכנולוגיה.

שינוי מדיניות המל"ג בנוגע למגזר החרדי החל להסתמן למעשה רק בשנת 1999, בתקופת כהונתו של השר יוסף שריד כשר החינוך וכראש המל"ג. עמותת "צא ולמד" פנתה בספטמבר של אותה שנה אל שריד, בבקשה לסייע להם בהקמת מכללה חרדית. השר גילה אהדה כלפי יוזמות שבאו מתוך הקהילה החרדית, והביע נכונות לסייע בנושא הקניית השכלה אקדמית לחרדים. גישתו האוהדת דרבנה את המל"ג לשנות את מדיניותה, מתוך הכרה שהקניית השכלה גבוהה לציבור החרדי עשויה להיות אמצעי יעיל לשילובו במשק ובחברה בישראל.

באותה שנה עמדו לעיני חברי המל"ג גם נתונים סטטיסטיים על מצב העוני, שהצביעו על תפוצתו הרחבה במגזר החרדי. כמו כן, חברי המל"ג היו ערים לסימני הפתיחות

⁹¹ מכתב ראש הממשלה ליו"ר הות"ת מיום 27 במרץ 1998 משרד רוה"מ, דו-023-שוטף 11.

לשינוי שהחלו להסתמן במגזר זה (בקדנציות הקודמות של המל"ג לא הייתה בקרב חברי המועצה פתיחות להקמת מסגרות לימוד ייחודיות למגזר מסוים).

גישתו של פרופ' נחמיה לב ציון, יו"ר הות"ת, סימלה את הרוח החדשה, ובשיתוף פעולה עם פרופ' יחזקאל טלר (יו"ר הוועדה המלווה המיוחדת לעניין לימודים אקדמיים לחרדים) ואחרים נפתח עידן חדש: "הכניסה של אוכלוסייה חרדית ללימודים אקדמיים, ואחר כך למעגל התעסוקה, היא תפנית היסטורית, שלה השלכות חברתיות וכלכליות מרחיקות לכת בציבור החרדי ובחברה בישראל"⁹² – כך נפתח המסמך שחיבר פרופ' לב ציון לקראת הדיון הראשון במל"ג בשנת 1999 בנושא זה. קיום לימודים אקדמיים מחוץ למסגרת הקמפוס חייב התאמות ושינויים בהתאם לנורמות חרדיות, כגון: הפרדה בין גברים לנשים, הנהגת כשרות מיוחדת, קיום לימודי ערב, הצורך לפתור את בעיית ההבדלים בהשכלה יסודית בין גברים לנשים – הבדלים שנוצרו בשל שהותם במסגרות חינוך שונות, וכיוצא בזה.

מבחינה מעשית התבטאה הרוח החדשה במדיניות שעודדה יוזמות מתוך הקהילה, אך במקביל, הקפידה שמוסד אקדמי מוכר יפקח על הרמה האקדמית של תכנית הלימודים. הפתרון האסטרטגי אשר אפשר את פריצת הדרך נמצא בשילוב הבא: המעטפת שבמסגרתה נערכים הלימודים היא חרדית ונתונה לאחריות היזמים – היזמים הם האחראים לגיוס תלמידים, להתאמת המוסד לאורח החיים הדתי, להשגת אישור מן הרבנים, ל"שקט תעשייתי" בקהילה וכדומה. תפקיד המועצה הוא לאשר או לא לאשר יוזמות אלו. עם זאת, התכנים אמורים להיות אקדמיים מובהקים, ולעלות בקנה אחד עם הקריטריונים הנהוגים במוסדות להשכלה גבוהה. אם הפעילות מתבצעת בתוך הקמפוס האקדמי, אזי הוא סוברני בהחלטותיו: התכנית היא באחריותו של המוסד, והוא המוציא אותה לפועל. אולם אם היא מתקיימת מחוץ לקמפוס, נדרש אישור לגבי הרמה האקדמית מטעם המועצה וכן אישור תקציבי מטעם הוועדה לתכנון ולתקצוב.

מדיניות זו מאפשרת לגוף היוזם להחליט, על פי השקפת עולמו, שמקצועות או תחומי דעת מסוימים לא ייכללו במסגרת הלימודים. מצד שני, מקצועות שאושרו כמתאימים חייבים לעמוד בקריטריונים אקדמיים, והוראתם אמורה להיות נתונה בידי גוף אקדמי מוסמך. לדוגמה, התלמידות בחוג לעבודה סוציאלית במכללת בני-ברק החרדית (מבח"ר) או במכללה החרדית בירושלים, לומדות במעטפת חרדית המותאמת לערכיהן ולאורח חייהן, אך תכנית הלימודים היא של אוניברסיטת בר-אילן, ולמעשה הן תלמידות בר-אילן לכל דבר. אם בעתיד יבקשו המוסדות החרדיים לבנות תכנית אקדמית עצמאית משלהם, יהיה עליהם להגישה לעיון המל"ג, ורק אם התכנית תעמוד בקריטריונים אקדמיים נאותים, היא תזכה לאישור המועצה. אולם עד שתוקם מכללה חרדית שרמתה גבוהה דיה להעניק תארים לבוגריה, מאפשרת המל"ג לסטודנטים חרדים להשיג תואר אקדמי באמצעות אחד המוסדות המוכרים הקיימים.

⁹² המל"ג. מכתב מנחמיה לב ציון לפרופ' צבי וינברג מיום 8.7.1999.

המועצה להשכלה גבוהה הקימה ועדה מיוחדת, שתפקידה לטפל בהיבטים השונים של הלימודים במגזר החרדי. ועדה זו מפקחת על תנאי הקבלה של התלמידים, על מידת ההתאמה של הסגל האקדמי, על הספרייה במוסד הלימודים ועל ביצוע התכנית האקדמית בקרב האוכלוסייה החרדית. לאחר שהוגדרה המדיניות, התקבלו גם החלטות אופרטיביות, ובסופו של דבר גובשו המסגרות הייחודיות לתלמידים חרדים, הנזכרות לעיל.

בשלב זה בולטת בעיקר מעורבותם של שני מוסדות מוכרים: בית הספר הגבוה לטכנולוגיה ואוניברסיטת בר-אילן. העובדה ששניהם מקפידים על אווירה דתית מסבירה את היותם יעד לביקושים של המגזר החרדי להשכלה גבוהה.

לדעת המל"ג, החוזים שנחתמו על ידי מבח"ר והמכללה החרדית בירושלים עם אוניברסיטת בר-אילן מגבילים את המגוון הרצוי של מוסדות אקדמיים ומצמצמים את התחרות בין המוסדות הללו על בניית תכניות המותאמות לחרדים. המועצה מעדיפה שהפרויקטים ייפתחו גם לפני גופים נוספים, דוגמת המסלול לקלינאות תקשורת הלומדות לתואר ראשון, שהוא פרי שיתוף פעולה בין המכללה החרדית בירושלים לבין מכללת "הדסה".

כבר עתה מתעוררות שאלות כבדות-משקל, העלולות למנוע או לעכב הקמת מוסדות אקדמיים מוכרים, המותאמים למגזר החרדי. לדוגמה, חוסר היציבות ביחסה של הקהילה לנושא ההשכלה הגבוהה אינו מאפשר תכנון יציב לטווח ארוך, שהוא חיוני כאשר מדובר בבניית תכנית לימודים אקדמית. כמו כן, לא ברור היקפו של מאגר המועמדים לגיוס, לגדולי התורה אין עמדה ברורה בנושא, וגם הפרשנות בציבור לגבי עמדותיהם אינה אחידה וברורה. בעיות נוספות הן: העדר הגדרה חד-משמעית של קשת המקצועות המותרים (יותר ברור מה הם המקצועות האסורים), ומוטיבציה חלשה של התלמידים ושל אגפים מסוימים בקהילה החרדית בכל הנוגע ללימודים גבוהים.

לאור מצב זה, יש להניח שהפתרון שנוקטת המל"ג כיום יהיה גם הפתרון האופטימלי בעתיד הנראה לעין, דהיינו: התייחסות ליוזמות נקודתיות שמקורן בקהילה, והיענות חיובית במידת האפשר. יש להניח כי גם בעתיד תמצא המועצה "קבלן" אקדמי לביצוע הפרויקט וכי הפעילות תוסיף להיות ספורדית. תכנון ארוך טווח לא יהיה אפשרי עקב התנדדות של מכלול הגורמים המעורבים – החל בהלכי הרוח בקהילה ושאירת האברכים "לצאת לעולם", המשך במצב שוק העבודה וכלה במידת היישום של חוק טל או של תקנות הממשלה העוקפות אותו, היוצרים בלבול ואי בהירות במדיניות הממשלה.⁹³

⁹³ "בתוכנית להבראת כלכלת ישראל" של משרד האוצר מיום 24.3.2003 בסעיף ה' בשינוי האברכים בשוק העבודה, תוקנה תקנה, המאפשרת לתלמיד הישיבה להשתלב בשוק העבודה, מבלי שיחשוש לאבד את ההטבות המוקנות לו מתוקף מעמדו כ"תורתו אומנותו". תקנה זו נותנת לו פטור משירות ביטחון עד גיל 27.

8 מוסדות הלימוד

מאפיינים כלליים

המוסדות להשכלה גבוהה, הכוללים כיום מסגרות ייחודיות לסטודנטים חרדים הם: בית הספר הגבוה לטכנולוגיה (בג"ט) – באמצעות מכון טל ומכון לוסטיג (לנשים); אוניברסיטת בר-אילן – באמצעות מכללת בני-ברק החרדית (מבח"ר, המיועדת הן לגברים והן לנשים), ובאמצעות המכללה החרדית בירושלים (המיועדת בשלב זה לנשים בלבד); הקריה האקדמית – קריית אונו (לנשים ולגברים); המכללה האקדמית "הדסה" – באמצעות המכללה החרדית בירושלים ומכללת "שערי משפט" (לגברים ולנשים). לצידם, יש לציין את המכונים העוסקים בהכשרה מקצועית: המרכז החרדי, מכון נווה (בג"ט), מכללת הדרום באשדוד, ועוד.

בחינת המוסדות שקמו במגזר החרדי כדי לענות על הביקושים להכשרה מקצועית וללימודים אקדמיים מוכיחה שמדובר בציבור הטרוגני ומגוון.⁹⁴ החרדים אינם מקשה אחת – הם נחלקים לקבוצות בעלות אורח חיים שונה, ושוני זה מכתוב גם העדפת מסגרות לימוד שונות.

לדוגמה, אברכים הרואים את עצמם כפופים ל"דעת תורה" ואינם רוצים ללמוד ללא פיקוח, לא יפנו לבית הספר הגבוה לטכנולוגיה (בג"ט). במוסד זה אמנם נהוגים לימודים לאוכלוסייה החרדית, אך הוא אינו כפוף לוועדת הפיקוח של גדולי התורה. אברכים אלו יעדיפו את המרכז החרדי להכשרה מקצועית ואת מכללת בני-ברק החרדית (מבח"ר), המקבלים את מרות ועדת הפיקוח וסרים למשמעתה. דוגמה אחרת: לא כל תלמיד חרדי שנפשו חשקה בתואר אקדמי במשפטים יעז לפקוד את המכללה למשפטים "שערי משפט", משום שאף כי לומדים בה תלמידים מהמגזר החרדי, היא אינה מוסד בעל אופי חרדי.

המוסדות שקלטו תלמידים מהמגזר החרדי היו צריכים אפוא להתאים את עצמם הן לצרכיהם המיוחדים של התלמידים השונים, והן לדרישות האגף להכשרה מקצועית במשרד העבודה והרווחה או לדרישות האקדמיות של המועצה להשכלה גבוהה. התמהילים השונים יצרו מגוון של מסגרות, העונות על מגוון הביקושים.

⁹⁴ הנתונים המופיעים בפרק זה נכונים לשנת הלימודים תשס"ג.

ככלל, יש למוסדות אלו מספר פרמטרים משותפים: ראשית, בכולם נהוגה הפרדה בין בנים לבנות. במוסדות המקיימים לימודים לשני המינים נערכים הלימודים במבנים נפרדים או בימים נפרדים. שנית, בכל המוסדות הללו יש הקפדה על כללי התנהגות מתאימים מבחינת סגנון הלבוש, כשרות, שעות תפילה. שלישית, בקרב הבנים אין עירוב של לימודי קודש עם לימודי חול, על כן מיושם הפתרון של לימודי ערב – על חשבון סדר ג' של האברכים. פתרון אחר הוא הנהגת לימודי חול רק ביום אחד בשבוע – מבוקר עד ערב; מסתבר שגם שיטה זו מקובלת על חלק מהחרדים כהסדר שאינו מערבב בין לימודי חול ללימודי קודש. רביעית, בכל המוסדות נהוגים קריטריונים מקלים לקבלת תלמידים חרדים. הדברים אמורים בעיקר לגבי הגברים, וכן לגבי הקורסים להכשרה מקצועית של האגף להכשרה מקצועית במשרד העבודה והמסגרות שמפעיל הג'וינט. ככלל, יש יותר מסגרות לימוד אקדמיות וקורסים להכשרה מקצועית לנשים מאשר לגברים, ומספרן במסגרות אלו גדול ממספר הגברים. הכשרת הנשים מתבצעת גם במוסדות "בית יעקב" במקביל להכשרתן כמורות במסלול הרגיל.

מוסדות לחרדים בלבד

מלבד ההכשרות המתקיימות בסמינרים של "בית יעקב", המוסדות החרדיים היחידים המקיימים לימודים רק לאוכלוסייה חרדית הם: המרכז החרדי להכשרה מקצועית והשלוחות האקדמיות שלו – מכללת בני-ברק החרדית (מבחר) והמכללה החרדית בירושלים. מוסדות אלו פועלים תחת פיקוח של "דעת תורה". המרכז החרדי ומבחר כפופים לוועדת הפיקוח (ועדה רוחנית) מטעם גדולי התורה הרב שטיינמן והרב אלישיב, והמכללה החרדית בירושלים (שלומדות בה לעת עתה רק בנות) פועלת בהשגחתו ובברכתו של הרב עובדיה יוסף.

מוסדות אלו מקיימים מסגרת ארגונית באווירה חרדית, אולם תכנית הלימודים חוברה על ידי גופים מקצועיים ו/או אקדמיים מוכרים, כאוניברסיטת בר-אילן ומכללת "הדסה" והאוניברסיטה הפתוחה. לכשיסיימו את חוק לימודיהם יקבלו התלמידים במוסדות אלו את התארים מידי המוסדות האקדמיים המוכרים.

אוניברסיטת בר-אילן אינה יוזמת את תחומי הפעילות אלא נענית לפניות מן הקהילה. השיקול להנהגת מדיניות זו הוא הרצון מצד האוניברסיטה לסייע למגזר החרדי באותם תחומים שבהם הוא מעוניין – האוניברסיטה רואה בפעילותה זו תרומה לחברה.

המקצועות שלומדים סטודנטים מהמגזר החרדי באוניברסיטת בר-אילן הם: עבודה סוציאלית, כלכלה ומחשבים. מאז פתיחת הלימודים למגזר החרדי קלטה האוניברסיטה כ-216 תלמידים ותלמידות ממגזר זה. ניתנו להם הנחות מבחינת סף הקבלה ללימודים,

אך במהלך הלימודים היה עליהם לעמוד בדרישות זהות לאלו שנדרשו מכלל הסטודנטים.

מסגרות לחרדים במוסדות דתיים

הבג"ט על מסגרותיו השונות הוא מוסד אקדמי מוכר המתנהל באווירה דתית, אך כאמור, הוא אינו כפוף לוועדת פיקוח מטעם "דעת תורה". המוסד מקיים מסגרות לימודיות שבהן משתתפים חרדים וחרדיות במסלולים שונים, בהתאם לצרכי התלמידים. במכון לב ובמכון טל לומדים סטודנטים וסטודנטיות חרדים עם התלמידים האחרים, אולם במכון נווה ובמכון לוסטיג לומדים סטודנטים וסטודנטיות חרדים בלבד.

רוב הסטודנטים והסטודנטיות החרדים במכונים של בג"ט לומדים באישור סמכות רבנית, אף כי המוסד אינו מצוי תחת פיקוח דתי. גם מכללת "שערי משפט" היא מוסד אקדמי שהאווירה בו דתית ולא חרדית, ובכל זאת לומדים בו סטודנטים חרדים – חלקם קיבלו אישור מסמכות רבנית וחלקם לומדים על דעת עצמם. מוסד זה אינו מתאים לכל הסטודנטים החרדים, אלא לקבוצה ייחודית מביניהם.

מסגרות לחרדים במוסדות כלליים

הקריה האקדמית – קריית אונו ומכללת הדרום באשדוד הן מוסדות כלליים, שבהם מתקיימות מסגרות לימוד לחרדים.

הקריה האקדמית (לשעבר שלוחה של מכללת מנצ'סטר) מעניקה לבוגריה תואר אקדמי בתחומים שאושרו על ידי המל"ג. מוסד זה הקים מסגרת ייחודית לחרדים (בקמפוס נפרד), שבה הם לומדים בנפרד משאר התלמידים.

מכללת הדרום באשדוד היא מוסד פרטי, הפתוח לכלל האוכלוסייה, שהתמחה בהכשרות מקצועיות מסוימות כגון: ראיית חשבון, ייעוץ מס ושמות מקרקעין. המכללה ענתה על הקריטריונים שצוינו במכרזי משרד העבודה והג'וינט, ובמסגרת זו היא מקיימת קורסים נפרדים לסטודנטים חרדים.

אמנם מוסדות אלו אינם כפופים לוועדת הפיקוח של "דעת תורה", אך התלמידים החרדים הלומדים בהם פנו אליהם רק לאחר שקיבלו היתר מסמכות רבנית, ובמובן זה הם נתונים לפיקוח אישי.

להלן תובא סקירה תמציתית של המוסדות השונים. הסקירה כוללת: תיאור קצר של הפרופיל החברתי האופייני למוסד, תולדות ההקמה של כל מוסד והמקצועות הנלמדים בו. סקירה זו עשויה ללמדנו על ההטרוגניות של הקהילה, על הבעיות האופייניות לה ועל הפתרונות הייחודיים שסיפקו מוסדות הלימוד, בהתאם לצרכי התלמידים ולקריטריונים המקצועיים ו/או האקדמיים הנדרשים.

מוסדות להכשרה מקצועית

מוסדות חרדים בלבד

1. המרכז החרדי להכשרה מקצועית

תולדות המוסד: המרכז החרדי להכשרה מקצועית, שנוסד בשנת 1996, הוא המוסד החרדי הראשון בתחום ההכשרה המקצועית, ושלוחותיו מתפרשות בירושלים, בני-ברק, אשדוד וקריית ספר.

יוזם הפרויקט היה ד"ר אברהם פוס, יהודי תושב ארצות-הברית, שהיה הראשון להשקיע בכך כספים. הוא גייס לטובת העניין את הרב צבי ויינברגר, נשיא מכון לב לשעבר.⁹⁵ בתחילה נפתחו שני קורסים להכשרה מקצועית – אחד בבני-ברק ואחד בירושלים, בשיתוף פעולה מקצועי עם מכון לב (בג"ט) בירושלים. קשר זה לא החזיק מעמד זמן רב, מכיוון שהנהלת מכון לב סרבה להכפיף את המוסד לפיקוחה של הוועדה הרוחנית מטעם "דעת תורה". מכון לב משלב לימודי קודש עם לימודי חול (חצי יום קודש וחצי יום חול) במסורת "תורה עם דרך ארץ" המאפיינת את יוצאי גרמניה במגזר החרדי, ואווירה זו לא התאימה לחרדים הסרים למרותה של "דעת תורה".

לצורך הקמת המרכז וניהולו גויס הרב יחזקאל פוגל, בוגר ישיבות במדינת ישראל, רב קהילה בארצות-הברית ורב צבאי בצבא הקבע. לרב פוגל היה גם רקע בתחום מינהל החינוך בישיבות תיכוניות, באולפנא לבנות ובמכון תורני גבוה, וכן היה לו ניסיון בהוצאה לאור בתחום המחקר.

עקרונות יסוד: המרכז החרדי להכשרה מקצועית הוקם על יסוד העקרונות הבאים:

- הקפדה על הפרדה בין לימודי חול ולימודי קודש;
- הקפדה על לימודים נפרדים לבנים ולבנות;
- גיל המינימום של התלמידים נקבע לגיל 23, אולם לפי היתרים מיוחדים מתקבלים גם תלמידים יותר צעירים;
- הלימודים מתקיימים בערב על חשבון סדר ג' בלבד;
- שמירה על אווירה חרדית במוסד;
- כפיפות מוחלטת לוועדה הרוחנית ול"דעת תורה".

התלמידים ותנאי הקבלה: במרכז מתקיימים מרבית הקורסים המשותפים למשרד העבודה והרווחה ולג'וינט עבור אברכים ש"תורתם אומנותם". בנוסף, הוא מפעיל קורסים לגברים ולנשים מהמגזר החרדי החפצים ללמוד מקצוע. למעשה, מתקבלים למרכז כל המבקשים ללמוד מקצוע, אשר אינם רוצים ו/או אינם יכולים להמשיך

⁹⁵ על האירועים במגזר החרדי ומעורבותו של הרב שך, שהובילו להקמת המרכז החרדי, ראה פרק שישי.

בלימודי תורה בלבד. הונהגו מבחני מיון והתאמה ממוחשבים שבוצעו על ידי חברה מקצועית חיצונית. מאחר שהתלמידים מגיעים ללא תעודת בגרות וללא ידע מקדמי, מבחני הקבלה אינם בודקים רמת ידע, שלפיה מסווגים המועמדים, כפי שהדבר נעשה בתהליך הקבלה לאוניברסיטאות. הבחינה היא רוחבית, ונבדקים בה כישורים ופוטנציאל. המבחנים אינם מספיקים לצורך מיון, ויש צורך לבדוק מאפיינים נוספים כמו: מידת החברותיות של התלמיד, עצמאותו, טיב הישיבה שבה למד ועוד.

להעדפות התלמידים אין משקל משמעותי בהפנייתם למקצוע מסוים, מכיוון שהם מתקשים להגדיר את רצונותיהם. הם מגיעים בגיל מבוגר יחסית, ובדרך כלל מבקשים עזרה והכוונה. משום כך בחירת מקצועות הלימוד וההכוונה נעשים על ידי הנהלת המוסד.

שכר הלימוד ברוב הקורסים מסובסד, והוא נמוך בהשוואה לקורסים מקבילים אחרים. בנוסף, התלמיד זכאי לקבל הלוואה או סיוע מקרן מלגות מטעם המוסד.

שנת הלימודים: נחלקת לשני סמסטרים – קיץ וחורף. סמסטר הקיץ מתחיל לאחר חג הפסח ונמשך עד ערב יום כיפור. סמסטר החורף מתחיל לאחר סוכות ונמשך עד סמוך לחג הפסח.

היצע הקורסים: המרכז מציע מגוון גדול של קורסים. הדגש הוא על הענקת הכשרה מקצועית שתאפשר קליטה בשוק העבודה. המטרה היא לאפשר למסיימים לעמוד בבחינות מטעם משרד העבודה או משרדים ממשלתיים אחרים, ולקבל תעודה ו/או סיווג מקצועי. מאחר שרוב התלמידים חסרים השכלה כללית, המרכז מקיים מכינה במקצועות מתמטיקה, אנגלית, עברית והכרת המחשב. במרכז ניתנים גם קורסים להעשרה, והוא מסייע לתלמידים בהתמחות ובמציאת עבודה.

במסגרות השונות של המרכז מוצעת רשימת קורסים מגוונים:

1. המגמה למחשבים – מוצעים שישה מסלולי התמחות.
2. המגמה לגרפיקה ומולטימדיה – מוצעים שני מסלולים.
3. המגמה לחשבונאות – מוצעים שלושה מסלולים עד דרגת הנה"ח סוג 3.
4. ייעוץ מס – מוצעים חמישה מסלולים.
5. המגמה למקצועות טכניים – מוצעים קורסים בחשמלאות מעשית ובשרטוט אדריכלי.
6. קורסים לניהול וארגון ושיווק נדל"ן.

הקורסים נערכים בשיתוף עם המחלקה ללימודי חוץ של אוניברסיטת בר-אילן, המפקחת על תכניות הלימודים, מאשרת אותן ומנפקת תעודות משותפות עם המרכז לאלה

שסיימו בו את לימודיהם בהצלחה. לדברי המנהל מאז נפתח המרכז בשנת 1996, סיימו אותו כ-1500 תלמידים ותלמידות, ומביניהם כ-900 הושמו בעבודה.⁹⁶

מבנה וארגון: מבחינה מבנית, המרכז נחלק לשתי מסגרות – בית ספר להנדסאים ולהנדסאיות, ובית ספר גבוה ללימודים מקצועיים לנשים.

"מסילה" – בית הספר להנדסאים. קיבל ממה"ט אישור לקיים קורסים שבסיומם יעמדו התלמידים בבחינות ממשלתיות, יוענקו להם תארים מקצועיים והם יירשמו בספר ההנדסאים. "מסילה" מקיים תכנית לימודים לתואר הנדסאי במגמות: אלקטרוניקה (של מחשבים), תוכנה, אדריכלות ועיצוב פנים, בנייה ותעשייה וניהול שיווק. הלימודים לתואר הנדסאי נמשכים כשלוש שנים. מתקבלים תלמידים שרמת הישגיהם בבחינות המיון גבוהה, המסוגלים לעמוד בתנאי הלימודים. עבור תלמידים הלומדים לתואר הנדסאי וחסרים תעודת בגרות המרכז מקיים מכינה קדם-הנדסאים, שבה מלמדים מתמטיקה, אנגלית ועברית ברמה של 3 יחידות לימוד. מכינה זו נועדה לאפשר לתלמידים להשתלב מאוחר יותר בלימודים מקצועיים גבוהים.

"מסילה" מציע גם מסלול להנדסאיות במגמות הבאות: הנדסת תוכנה, אדריכלות ועיצוב פנים, תעשייה וניהול שיווק.

מכון מגן לנשים – מכון מגן מוגדר כמכון גבוה ללימודים מקצועיים לנשים שעל יד המרכז החרדי להכשרה מקצועית. הלימודים מתנהלים במתקנים, בכיתות ובמעבדות של המרכז החרדי, והם נערכים בדרך כלל בשעות הבוקר. הקריטריונים לקבלת נשים ללימודים יותר גמישים מאלה שנקבעו לגברים. תלמידות מגיל 20 ומעלה (מעל גיל סמינר) מתקבלות על ידי רבנית ו/או ועדת קבלה, ואילו נערות בנות 18-20 מתקבלות רק אם הן לומדות במקביל במוסד חינוכי תורני. גם במכון מגן שכר הלימוד מסובסד, ולרשות התלמידות עומדת מערכת מלגות וסיוע.

הקורסים המוצעים דומים לאלו המיועדים לגברים, בשינויים קלים. המגמות למחשבים, גרפיקה ומולטימדיה והמגמה לחשבונאות זהות לחלוטין, במגמה למינהל מוצעים קורסים המיועדים לנשים כגון: מזכירה בכירה, מזכירה רפואית, משרד מתוקשב, בצד ניהול ארגון ושיווק וניהול ושיווק נדל"ן, המוצעים גם לגברים. כמו כן מוצעים קורסים נוספים לנשים בלבד כגון: פקיד מורשה (סוכן נסיעות), אנגלית עסקית וכתביה טכנית.

⁹⁶ הנתונים נכונים לחודש ספטמבר 2002.

2. הכשרה מקצועית בסמינרים של "בית יעקב"

על מנת להבין את השינוי שחל במסלולי הלמידה של הנשים, נציג תחילה את המסלול הרגיל שבו למדו בעבר הלא רחוק את מקצוע ההוראה בלבד.

תיאור המסלול המקובל: בתום החינוך היסודי הבנות עוברות לבית ספר תיכון, שגם בו נמשך השילוב של לימודים כלליים עם לימודי קודש. לחלק מבתי הספר התיכוניים (כשליש) יש סמינר המשך. כל המוסדות מכוונים בהכללה "סמינרי בית יעקב", אולם קיימות גם מסגרות אחרות. הלימודים בתיכון נמשכים ארבע שנים, ובסיומם הבנות ניגשות לבחינות המופקות על ידי מכון סאלד ומקבילות לבחינות הבגרות.⁹⁷ עמידה בבחינות אלו מאפשרת לבנות ללמוד שנתיים נוספות⁹⁸ במסגרת סמינרי המשך, ובסיומן לקבל תואר של מורה מוסמכת.

תכנית הלימודים כוללת מקצועות קודש וחול, כשלמקצועות הקודש עדיפות הן מבחינה ערכית והן מבחינת היקף השעות המוקדשות ללימודים. את תחומי הלימוד ניתן לחלק בהכללה לשניים: כישורי שפה ולשון ותחומי ידע כללי. רשימת המקצועות בתחום הראשון כוללת את: הבנת הנקרא, דקדוק ולשון, הבעה בע"פ וספרות.⁹⁹ מקצועות הידע הכללי הם: חשבון והנדסה, אנגלית, מדעים, הכרת המחשב, מולדת, גאוגרפיה, היסטוריה (מנקודת ראות ייחודית של המגזר החרדי), התעמלות, מוסיקה ואמנות.

מכיוון שבנות רבות נישאות בשלב זה בחייהן ויולדות ילדים, מה שמוציא אותן זמנית ממעגל הלימודים והעבודה, ניתנת להן האפשרות ללמוד שנה נוספת לאחר הפסקה, על מנת לקבל תואר מורה בכירה. (למעשה הן צוברות במהלך השנתיים הראשונות כ-450 שעות נוספות. היקף לימודים זה מאפשר להן לסיים את לימודיהן לתואר מורה בכירה במחצית הזמן). חלק קטן יותר מהבנות ממשיכות בשלב כלשהו בחייהן ללמוד שנה נוספת, במטרה לזכות בתואר המקביל לתואר B.E.D הניתן (בתום ארבע שנות לימוד) בסמינרים הרגילים להכשרת מורים. התואר המקביל אינו מוכר אקדמית, אך הוא מוכר כדרגת שכר במשרד החינוך. משרד החינוך איפשר לסמינריסטיות של "בית יעקב", הנישאות בדרך כלל במהלך השנים הראשונות בסמינר, לימודים לא רציפים, עם תחנות ביניים, תוך שמירה על זכויותיהן ברצף הלימודים.

בכחצית מבתי הספר, שרובם נמצאים מחוץ לירושלים ובני-ברק, הבנות ניגשות לבחינות בגרות רגילות (למשל, בסמינר בחיפה). הדבר נובע מהתפתחות היסטורית שונה

⁹⁷ עמידה בבחינות אלו מאפשרת לימודי המשך בהוראה בסמינרים של "בית יעקב" בלבד – הן אינן מקנות זכות קבלה לאוניברסיטה.

⁹⁸ בבתי ספר תיכוניים שיש בהם סמינרי המשך התכנית נפרשת על פני שש שנים; בתי ספר אלו נמצאים בעיקר בבני-ברק ובירושלים.

⁹⁹ במקצוע הספרות נהוגה ברירה קפדנית של הספרים הנלמדים, בהתאם להשקפות ולערכים המנחים את החברה החרדית.

של מוסדות אלו: שורשיהם בחרדים יוצאי גרמניה, שהשקפתם קרובה לגישת "תורה עם דרך ארץ" מיסודו של הרש"ר הירש. בנות הניגשות רק לחלק מבחינות הבגרות משלימות לעתים באופן עצמאי את החסר להן לקבלת התעודה. מבין הבנות העומדות במלוא הדרישות לקבלת תעודת בגרות, רק בודדות פונות ללימודי המשך במוסדות להשכלה גבוהה; רובן ממשיכות בהכשרה להוראה בסמינרים של "בית יעקב". מערכת זו הייתה יכולה לעבור למסלול אקדמי, אך מתוך בחירה אידיאולוגית – אפשרות זו לא הוצאה לפועל.

אופקים חדשים: עם הצמצום הרב באפשרויות התעסוקה בהוראה, החלו רבות מתלמידות הסמינרים להתעניין בלימוד מקצוע – אם במוסדות להכשרה מקצועית ואם במוסדות להשכלה גבוהה המתאימים לבנות חרדיות. במטרה למנוע את זליגת הבנות למוסדות ש"מחוץ למחנה" ללא פיקוח, ובמקביל – להתמודד עם בעיית המחסור במשרות הוראה, הוקמו מסלולי לימוד מקצועיים מקבילים בתוך מוסדות "בית יעקב" (או במוסדות אחרים). ההכשרה המקצועית אמנם מכינה את הנערות להוראת המקצוע שרכשו, אך מעבר לכך, היא גם מאפשרת להן לגשת למבחני הסמכה של משרד העבודה או של מה"ט לתואר הנדסאי. בסמינרים של "בית יעקב" לא ניתנת אפשרות לבחור רק במסלול המקצועי, על כן מסלול זה משמש רק בבחינת מסלול משני משלים. זאת משום שיעודם של הסמינרים הוא להכשיר את תלמידותיהם להוראה כללית. במסגרת המסלול המקצועי הנוסף יכולות הנערות ללמוד עוד מקצועות, כמו: הכרת המחשב ומשרד ממוחשב, הנהלת חשבונות, שרטוט גרפי ואדריכלות, עיצוב אופנה ועוד – מקצועות שכיום האטרקטיביות שלהם רבה יותר מזו של מקצוע ההוראה.

המסלול המקצועי הנוסף במסגרת הסמינרים של "בית יעקב" מספק פתרונות במישורים שונים: ראשית, הוא פותח לפני התלמידות אפשרויות תעסוקה מגוונות יותר, לעתים גם בשכר גבוה יותר; שנית, הבנות נשארות במסגרת הקהילה ואינן יוצאות ללימודים בסביבה שאינה מתאימה להשקפתן; שלישית, הוא מאפשר לבנות "להקדים תרופה למכה" – קל להן יותר ללמוד מסלול משלים בתקופת הלימודים מאשר בגיל מבוגר יותר, כשהן נשואות ומטופלות בילדים; רביעית, סיכוייהן להשגת שידוך טוב אינם נפגעים, שכן בבורסת השידוכים בוגרת סמינר "בית יעקב" שיש לו מוניטין נתפסת כעדיפה על מי שפונה ללמוד מקצוע, אף אם השכר במקצוע הנלמד גבוה ממשכורתה של מורה.

למרות קשיי ההשמה בהוראה לבוגרות "בית יעקב" ולמרות קיומם של אפיקים אלטרנטיביים מגוונים ומעניינים, תפיסת העולם של הקהילה החרדית מקנה עדיפות למקצוע ההוראה משתי סיבות עיקריות: (1) מקצוע זה נוח לאישה ואם, המטופלת בילדים; (2) יש קושי רב להשיג תעסוקה מקצועית במסגרת הקהילה, ואילו מחוצה לה מטופלות על האישה החרדית מגבלות רבות.

3. הכשרה מקצועית לנערות מזרחיות

באופן רשמי אין בסמינרים הבחנה בין תלמידות מזרחיות לאשכנזיות, אולם במציאות המוסדות הומוגניים למדי. מזה שנים אחדות, גם הסמינרים של "בית יעקב" מתפצלים בהתאם לחלוקת המחנה החרדי לליטאים, חסידיים וספרדים. לחסידויות הגדולות – גור, ויז'ניץ ובעלז – יש סמינרים משלהן, ולצדם פועלים סמינרים לבנות מהמחנה הליטאי. ככלל, קשה לנערות המזרחיות להתקבל לסמינרים הנחשבים לטובים. קשייהן של נערות ממוצא מזרחי להתקבל לסמינרים הליטאיים וכן בעיית המחסור במשרות הוראה הביאו להקמת רשתות לימוד נפרדות, המתמקדות בהכשרת נערות מזרחיות למקצועות טכנולוגיים.

"עמיד" – רשת מדעית-טכנולוגית ארצית הנמצאת בבעלות פרטית – מפעילה תכניות לימוד ב-15 בתי ספר.¹⁰⁰ תכניות אלו נמצאות בפיקוח משרד החינוך או משרד העבודה והרווחה, והן מופנות למגזר הערבי ולמגזר החרדי.

במגזר החרדי מפעילה הרשת שלושה בתי ספר לבנות: בירושלים, בבני-ברק ובבאר-שבע. בבתי ספר אלו יש שילוב בין לימודים עיוניים ולימודי טכנולוגיה לבין לימודי קודש. ללימודי הקודש מוקדשות בין 12 ל-15 שעות שבועיות וללימודים העיוניים ולמקצועות הטכנולוגיה – בין 28 ל-30 שעות שבועיות. חלק מהתלמידות ניגשות לבחינות הבגרות וחלקן למבחני הסמינרים המופקים במכון סאלד. המקצועות הטכנולוגיים המוצעים הם: גרפיקה ממוחשבת, עיצוב המוצר, חשבונאות (הנה"ח סוג 1 וסוג 2) ותורת המינהל. כמו כן, כל הבנות לומדות הפעלת מחשב על מגוון תוכנות וחל עליהן איסור להשתמש באינטרנט. בגמר "ב כיתות הבנות זוכות לסיווג מקצועי ולתעודת גמר, המקבילה לתעודת הסמכה של משרד העבודה והרווחה.

בכל אחד מבתי הספר בכיתות ט'-י"ב ישנן 70-150 תלמידות. רוב הנערות הן מרובד סוציו-אקונומי נמוך, ורבות מהן חוזרות בתשובה.

מסגרות לחרדים במוסדות דתיים

מכון נווה (במסגרת בג"ט)

תולדות המוסד: מכון נווה הוקם בשנת 1998 כחלק מבית הספר הגבוה לטכנולוגיה בירושלים על בסיס מגמה אחת של מדעי המחשב. המכון הוקם במטרה לענות על צרכיהם של חרדים שלא יכלו ללמוד במכון לב. בבג"ט הייתה מודעות לשינוי שחל במגזר החרדי בכל הנוגע ללימודים כלליים לצורך פרנסה. עם זאת היה ברור לראשי

¹⁰⁰ היוזמה החלה בשנת 1998-1999 על ידי הגב' ציפורה ישי, אשת שר העבודה והרווחה לשעבר, אלי ישי.

המוסד שהלימודים במכון לב (המכון המקורי של בג"ט), שלא היה כפוף ל"דעת תורה", אינם מתאימים למרבית המועמדים החרדים. תודות לחלון ההזדמנויות ללימודים אקדמיים שנפתח בקהילה, הוקם בבג"ט מכון נווה, המקיים לימודים בתחומי הטכנולוגיה והמנהל לתלמידים חרדים. הלימודים נערכים בשעות הערב, מה שמאפשר לאברכים ללמוד על חשבון סדר ג' ולשמור הן על אורח החיים המקובל עליהם והן על סטטוס "תורתם אומנותם".

בשנת תש"ס נפתחו שתי מסגרות של מכון נווה, האחת בירושלים ואחת בגוש דן (במתקנים של המרכז החרדי בבני-ברק) – הקבוצה בבני-ברק פעלה בשנה הראשונה בשיתוף עם המרכז החרדי, עד שדרכיהם נפרדו.

היצע הקורסים: המגמות הנלמדות במכון נווה הן: חשבונאות ניהולית ומערכות מידע, ניהול ושיווק, טכנולוגיה ומחשבים.

התלמידים: התלמידים מגיעים מכל החוגים: מחצרות חסידים, דוגמת גור, ויזניץ' וחב"ד, חלקם ליטאיים וחלקם "תורניים". רוב התלמידים ממוצא אשכנזי ומיעוטם ספרדים. אין הסבר ברור לתופעה זו, ולדעת מנהלי המכון ייתכן שהיא קשורה לרמת הישיבות ו/או הכוללים – ההנחה היא שרמתם גבוהה יותר במגזר האשכנזי. גילם הממוצע של התלמידים כ-30 שנה, ורובם המכריע נשואים ואבות לילדים.

היערכות המוסד לקליטת חרדים: בארבע שנות קיומו עד היום, נרשמו למכון כ-250 תלמידים חרדים. בסך הכל לומדים במכון פחות תלמידים חרדים מהמצופה. במכון מסבירים זאת בכך שלא נערכו באופן מתאים בשלב מוקדם יותר. לדוגמה, בתחילת פעילותו נערכו הלימודים בשעות הבוקר, שלא התאימו לחרדים, על כן רבים מהם נמנעו מלהירשם למכון. כאשר התבררה הבעיה, שונו הנהלים, וכיום התלמידים לומדים במשך ארבעה ימים בשבוע לימודי ערב.

הנהלת בג"ט החליטה לערוך הן שינויים מבניים והן שינויים מהותיים על מנת להתאים את מכון נווה לצרכי החרדים. בהתאם לגישה זו, בשנת תשס"ד עומדת להיפתח במסגרת בג"ט מכינה קדם-אקדמית, אשר תציע הכשרה מקצועית (בשיתוף עם משרד העבודה והרווחה) ובמקביל לה – גם מכינה אקדמית לאברכים. הרעיון הוא לקיים מעין "תחנות" לאורך מסלול הלימודים, כך שגם אם התלמיד יפרוש במהלך לימודיו, יהיו בידו מקצוע ותעודה מקצועית מוכרת, שיפתחו לפניו אפשרויות פרנסה. אם האברך ימשיך בלימודיו במטרה להשיג תואר אקדמי, ייחשבו חלק מהקורסים שלמד במכינה כקורסים המקנים לו נקודות זכות. הכוונה היא להפוך את המכינה ליותר אטרקטיבית לציבור החרדי.

מסגרות לחרדים במוסדות כלליים

מכללת הדרום

תולדות המוסד: מכללת הדרום באשדוד פועלת מאז 1996. הקשר של המכללה עם משרד העבודה והרווחה ועם הג'וינט נוצר במכרז שפרסם משרד העבודה ביולי 2000. המכללה זכתה במכרז, וקיבלה על עצמה לפתוח קורס לשמאות מקרקעין, תוך הקפדה על הקריטריונים שקבעו משרד העבודה והג'וינט לקליטת תלמידים מהמגזר החרדי. לתלמידים חרדים ניתנה הקלה בסף הקבלה למכללה: די היה בשתיים-עשרה שנות לימוד בישיבה כדי לאפשר להם להתקבל ללימודים. כמו כן, הם זכו למספר רב של שעות נוספות לצורך השלמת פערי השכלה – מעל ומעבר להיקף השעות שהוקצה לתלמידים חילוניים.

היצע הקורסים: המכללה מפעילה כיום מספר קורסים לאברכים ש"תורתם אומנותם" במסגרת הפרויקט המשותף למשרד העבודה ולג'וינט:

א. קורס לשמאות מקרקעין, הנמשך כארבעה סמסטרים, במסלול ערב. בפועל, הלימודים נמשכים כשנתיים ובסיומם ניגשים הבוגרים לבחינות הסמכה ורישוי של משרד המשפטים.

ב. קורס לייעוץ מס, שמתכונת הזמן שלו דומה לזו של הקורס לשמאות מקרקעין. בתום הקורס ניגשים הבוגרים לבחינות הסמכה של משרד האוצר ונציבות מס הכנסה. לקורס זה הגיעו באופן פרטי גם חרדים בעלי משפחות, העובדים כרואי חשבון, במטרה לשדרג את עיסוקם לייעוץ מס.

ג. קורס בניהול ושיווק נכסים, הנמשך שנה. דרישות הקבלה לקורס זה נמוכות יותר וגם הלימודים בו פחות תובעניים. בתום הקורס ניגשים הבוגרים למבחן בניהול מכירות מטעם משרד העבודה.

ד. קורס לראיית חשבון הנמשך כשבעה סמסטרים, במסלול ערב. בפועל, משך הלימודים הכולל הוא כארבע שנים ומחצה, כולל שלב ההתמחות. בתום הקורס ניגשים הבוגרים לבחינות הסמכה של מועצת רואי החשבון.

קורסי ההכשרה שבהם מתמחה מכללת הדרום יקרים מאוד בשל אורכם ומבנה הלימודים המיוחד שלהם. את רוב העלויות מכסים משרד העבודה והג'וינט, ואילו מהאברכים נדרשת רק השתתפות עצמית בסך של כ-3000 ₪ לשנה (עלות הקורס גבוהה פי ארבעה מסכום זה).

המסגרות ללימודים אקדמיים

מוסדות לחרדים בלבד

1. מכללת בני-ברק החרדית (מבח"ר)

תולדות המוסד: המכללה הוקמה על הבסיס הארגוני של המרכז החרדי להכשרה מקצועית, בהתאם להחלטת המל"ג מיום 27.7.1999. מטרת ההחלטה הייתה ליזום הקמת מכללה חרדית בגוש דן לקידום ההשכלה האקדמית במגזר החרדי: "המועצה מאשרת עקרונית את הרעיון להקמת מכללה אקדמית חרדית בגוש דן, אשר יחולו עליה כללים של חוק המועצה להשכלה גבוהה, והיא תהיה בתקצוב הות"ת לפי הקריטריונים המקובלים. המכללה החדשה תקום כתאגיד חדש, נפרד מכל ארגון קיים, אשר התקנון שלו והמוסדות המנהלים שלו יאושרו על ידי המועצה להשכלה גבוהה".

הקמת מבח"ר התאפשרה לאחר שגדולי התורה נתנו את הסכמתם במגבלות המצוינות במכתבם מיום כ"ב סיון תשנ"ט (ראה עמ' 55). "הוועדה הרוחנית" שהוקמה בזמנו לצורך פיקוח על המרכז החרדי להכשרה מקצועית הוסמכה לפקח גם על מכללת בני-ברק.

המכללה הוקמה על ידי העמותה שהקימה את המרכז החרדי להכשרה מקצועית בראשות ד"ר אברהם פוס. עם חברי העמותה נמנים אישים מעולם האקדמיה, כגון: פרופ' הלל פורסטנבורג מהאוניברסיטה העברית, פרופ' יעקב שוויקה מאוניברסיטת בר-אילן ופרופ' משה טרופ מאוניברסיטת בן-גוריון; אישים מעולם העסקים והטכנולוגיה, כגון: שלמה אריאל – סמנכ"ל "נס טכנולוגיות", שלמה אונגר – מנכ"ל "מחשבה טכנולוגית", עו"ד שמשון הלפרין ומר יעקב וינט – מי שהיה סמנכ"ל הבנק הבינלאומי הראשון; ואישים מהקהילה החרדית, כגון: הרב יוסף רייכמן, הרב יחזקאל פוגל ועוד.

לנשיא המכללה הראשון מונה פרופ' מאיר ברוקהיימר, מתמטיקאי חרדי שזכה להכרה בינלאומית, ממקימי האוניברסיטה הפתוחה בבריטניה ובישראל. פרופ' ברוקהיימר כיהן בעבר כראש המחלקה להוראת המדעים במכון וייצמן, ופרש מתפקידו זה כאשר מונה לנשיא המכללה. שנתיים לאחר מכן מונה לתפקיד זה פרופ' מיכאל שיבר, פיזיקאי חרדי מהמחלקה למדע יישומי באוניברסיטה העברית.

יעדי המוסד: היעד המרכזי של מבח"ר הוא להכשיר אקדמאים בעלי מקצוע בתחומים שונים, אשר יוכלו להשתלב במוסדות ובעמדות בכירות במשק הישראלי. יעד זה יושג באמצעות הפיכת המכללה למוסד אקדמי עצמאי, אשר יעבוד בשיתוף פעולה עם מוסדות אקדמיים בישראל, תוך קיום קשר הדוק עם מוסדות ציבוריים ועם גופים הקשורים להשכלה גבוהה, לתעסוקה ולטכנולוגיה.

מבנה וארגון: עד שתקבל מעמד של מוסד אקדמי עצמאי, מבח"ר מתבססת מבחינה ניהולית על ניסיונם של מפעילי המרכז החרדי להכשרה מקצועית, ותכניות הלימודים שלה לתואר הראשון מוכתבות, משנת הלימודים תשס"א ואילך, על ידי אוניברסיטת בר-אילן. תלמידי המכללה הם תלמידי האוניברסיטה לכל דבר, והם כפופים לתקנותיה במישור האקדמי והניהולי. סגל ההוראה נמנה עם סגל ההוראה של בר-אילן, והוא כפוף ישירות למחלקת האוניברסיטה. המכללה מפעילה מכינה קדם-אקדמית לתלמידים. השנה האקדמית נחלקת לשלושה טרימסטרים.

היצע הקורסים: מסלולי הלימודים המוצעים הם: מדעי המחשב, צירוף של כלכלה כחוג ראשי ומדעי המחשב כחוג משני, לוגיסטיקה ועבודה סוציאלית. במסלולים אלו לומדים בשנת הלימודים תשס"ג קצת למעלה מ-100 תלמידים.

2. המכללה החרדית בירושלים

תולדות המוסד: המכללה החרדית בירושלים הוקמה על יסוד החלטת המועצה להשכלה גבוהה מיום 28.11.00. המל"ג נתנה אישור להפעלת תכניות לימודים אקדמיות ומכינה קדם-אקדמית בירושלים למגזר החרדי, על ידי מוסדות מוכרים להשכלה גבוהה, החל משנת הלימודים תשס"א. במקביל, הרחיבה המל"ג את סמכותה של הוועדה המלווה את המכללה החרדית בבני-ברק לכוון גם את פעילותה של המכללה החרדית בירושלים.

היוזמה להקמת המכללה החרדית הייתה של ראש עמותת "צא ולמד" המקורבת לש"ס, מר גבי בוטבול. הוא פנה אל הגב' עדינה בר-שלום (בתו של הרב עובדיה יוסף) והציע לה לעמוד בראש המכללה. מלכתחילה ביקשו המייסדים להקים אוניברסיטה, דהיינו, מוסד של קבע, ולא מכללה נוספת, שהלימוד בה מבוסס על מחזור חיים של קורסים. עם זאת, עקב הקשיים האובייקטיביים והמורכבות של הנושא ובשל הפער העצום בין נקודת ההתחלה לבין השאיפות המרחיקות-לכת, נאלצו הזמרים בסופו של דבר להסתפק באכסניה חרדית ללימודים אקדמיים.

המכללה הוקמה בפיקוח רבנים, חברי בית הדין העליון של "מועצת חכמי התורה" שבראשה הרב עובדיה יוסף. בשלב מאוחר יותר הצטרפו לפרויקט רבנים בעלי ניסיון בחינוך, המכוונים את דרכה של המכללה החרדית לצד הלימודים האקדמיים.

קודם לפתיחת המכללה במתכונתה הנוכחית, התנהל משא-ומתן (שנמשך כשנה וחצי) עם האוניברסיטה העברית בירושלים. ערב הפתיחה עלה המו"מ על שירטון עקב ניגודי השקפות. תהליך המיון של התלמידות היה אז בעיזומו, ואף כי התקבלו כבר מועמדות, הלימודים נדחו. לדברי ההנהלה, דבר זה פגע במוניטין של המכללה וביכולתה לגייס תלמידים.

לאחר כישלון המשא-ומתן עם האוניברסיטה העברית, פנתה המכללה החרדית לאוניברסיטת בר-אילן בבקשה שזו תעניק לה חסות אקדמית. הוועדה לתכנון ותקצוב

(של המל"ג) נאלצה לשנות נוהל, הליך שהיה מבחינת הוועדה שינוי מדיניות, ואפשרה לאוניברסיטת בר-אילן לפתוח בירושלים מערך של קורסים אקדמיים לסטודנטים מהמגזר החרדי. מנקודה זו ואילך התקדם תהליך ההתארגנות במהירות וביעילות, ו-23 תלמידות חרדיות החלו בלימודיהן במכינה הקדם-אקדמית.

מבנה וארגון: המכללה מבוססת על שילוב בין מעטפת חרדית לבין תוכן וסטנדרטים אקדמיים. "החלטתי שבמקום שאנחנו נלך לאקדמיה, נביא את האקדמיה אלינו ובתנאים שלנו, בלא פשרה, תוך עמידה והקפדה על עקרונותינו ואורחותינו" – כך התבטאה הגב' בר-שלום, ראש המכללה.

המכללה החרדית מדגישה כי היא הוקמה ללא זיקה מפלגתית וללא זיקה עדתית, וכי לומדות בה בנות חרדיות מכל חוגי האוכלוסייה החרדית בישראל.

התלמידות: בשלב זה מיועדת המכללה לנערות בלבד. בשנת הלימודים תשס"ג למדו במכינה ובמסלולים השונים במכללה כ-130 בנות. המחזור הראשון עומד לסיים את שנת הלימודים הראשונה בעבודה סוציאלית. חלק מהתלמידות הן בוגרות המכינה וחלקן בוגרות בית הספר "נווה" בירושלים (אין לזהות בית ספר זה עם מכון נווה של הבג"ט), המקנה תואר בעבודה סוציאלית מטעם אוניברסיטת תומס אדיסון בארצות-הברית (תואר זה אינו מוכר במדינת ישראל).

בעתיד מתכננת הגב' בר-שלום, בברכת הרב עובדיה יוסף, לפנות לציבור האברכים להירשם למסלולי הלימודים שייפתחו במכללה לכשיוכשרו התנאים לכך.

היצע הקורסים: המכללה החרדית מקיימת לימודים במסלולים הבאים: עבודה סוציאלית, מדעי המעבדה באמצעות מכללת "הדסה" (המוכרת ע"י המל"ג), כלכלה ומינהל באמצעות האוניברסיטה הפתוחה.

בשנת הלימודים תשס"ד מתוכננת פתיחת קורסים נוספים: קורס למחשבים, קורס לחשבונאות וקורס נוסף שיקנה תואר אקדמי (תואר ראשון במינהל החינוך) למורות מהסמינרים של "בית יעקב".

עוד נשקלת אפשרות לפתוח מגמה לקלינאיות תקשורת, באמצעות מכללת "הדסה". מכללה זו קיבלה אישור מהמל"ג להעניק תואר אקדמי בקלינאות תקשורת, ואפשר לה להעביר קורס מקביל גם לתלמידות חרדיות במסגרת המכללה החרדית בירושלים.

מסגרות לחרדים במוסדות דתיים

1. ביה"ס הגבוה לטכנולוגיה בירושלים (בג"ט)

מבנה וארגון: בג"ט הוא מוסד אקדמי המתנהל באווירה דתית, דהיינו, אין זה מוסד לחרדים בלבד. הוא מוסמך להעניק את התארים הבאים:

1. "בוגר בטכנולוגיה ומדע שימושי" בחוג לפיזיקה/ אלקטרו-אופטיקה. זכאי להירשם בפנקס המהנדסים והאדריכלים.

2. "בוגר בטכנולוגיה ומדע שימושי" בחוג להנדסת אלקטרוניקה. זכאי להירשם בפנקס המהנדסים והאדריכלים.

3. "בוגר בטכנולוגיה ומדע שימושי" בחוג למדעי המחשב.

4. "בוגר בטכנולוגיה ומדע שימושי" בחוג להנדסת להנדסת מחשבים/תוכנה ותקשורת. זכאי להירשם בפנקס המהנדסים והאדריכלים.

5. "בוגר במדעים" B.Sc בחוג לפיזיקה שימושית/הנדסה רפואית. זכאי להירשם בפנקס המהנדסים והאדריכלים.

6. "בוגר בחשבונאות ניהולית ומערכות מידע" במגמה לחשבונאות ניהולית ומערכות מידע.

7. "בוגר בניהול ושיווק טכנולוגיה".

8. "בוגר בטכנולוגיה ומדע שימושי" בחוג להנדסת תעשייה וניהול.

ברוב החוגים יש לסטודנטים אפשרות לשילוב לימודי המקצוע עם לימודים לתעודת הוראה אוניברסיטאית. תעודה זו מקנה להם זכאות להורות בבתי ספר על-יסודיים את המקצועות מתמטיקה, פיזיקה ומחשבים.

בג"ט נחלק לארבעה מכונים:

- מכון לב בירושלים – בו מתקיימים לימודי קודש (בשעות הבוקר) לצד לימודי חול (בשעות הערב);
- מכון לוסטיג – לנשים ברמת גן (המיועדת בעיקר לנשים חרדיות);
- מכון טל – לנשים בירושלים (לומדות בו גם נשים חרדיות);
- מכון נווה – לגברים בירושלים – בו מתקיימים לימודי ערב לאוכלוסייה חרדית, בתחומי הניהול וההנדסה.¹⁰¹

בנוסף לפעילות במסגרת המכונים, מפעיל בג"ט תכנית להכשרה מקצועית לחרדים בשיתוף עם משרד העבודה.

¹⁰¹ לפירוט על מכון נווה, ראו עמ' 82.

• מכון לב

תולדות המוסד והיצע הקורסים: בית ספר הגבוה לטכנולוגיה בירושלים נוסד בשנת 1969 על ידי פרופ' זאב לב. בג"ט זכה להכרה כמוסד להשכלה גבוהה כבר ב-1977. ב-30 השנים הראשונות לקיומו בג"ט היה ידוע גם כ"מכון לב" על שם פרופ' לב והיה מיועד לגברים בלבד. תכנית הלימודים משלבת בין לימודי קודש ללימודי חול. כוונת המייסדים הייתה להקים מכון אקדמי עם דגש פרקטי, תוך השתלבות במגמות המתפתחות בעולם התעשייה במסגרת תורנית. חזונו של פרופ' לב היה להכשיר מהנדסים ומנהלים בני תורה שישתלבו בתעשייה בישראל. אותרו שלוש מגמות מתאימות: אלקטרו-אופטיקה, מדעי המחשב ואלקטרוניקה. במשך הזמן נפתחו מגמות נוספות: הנדסת מחשבים, הנדסה רפואית, חשבונאות ניהולית ומערכות מידע, ניהול ושיווק טכנולוגיה, הנדסת תעשייה וניהול, ביו-אינפורמטיקה.

התלמידים: אוכלוסיית התלמידים במכון לב הטרוגנית ביותר. היא כוללת אחוז ניכר של בוגרי צבא, בוגרי ישיבות הסדר, "חוצניקים", עולים מרוסיה, מצרפת מאתיופיה מצפון אמריקה וגם חרדים המגיעים באופן אינדיווידואלי. מבחינה דתית, האווירה אינה מחמירה דיה בעיני חלק מן החרדים, אף כי קשה להבחין בינם לבין התלמידים המכונים בעגה של המנהלים והמורים "תורניים" (אלה האחרונים מקפידים ביותר על מצוות הדת, אך אינם שייכים למגזר החרדי). מסגרת הלימודים במכון לב "נועזת" מדי מנקודת ראותם של חרדים רבים, מכיוון שהיא חורגת מאורח החיים המקובל עליהם, דהיינו, היא משלבת לימודי קודש עם לימודי חול ומחייבת נטישה של מעמד "תורתו אומנותו". משום כך הקים בג"ט מסגרת מתאימה לחרדים – את מכון נווה. ואכן, מכון נווה נערך בצורה מתאימה יותר לקליטת התלמידים החרדים (ראה לעיל בעמ' 88-89).

• מכון לוסטיג לנשים (באחריות בג"ט)

אופי המוסד: בית הספר התיכון לוסטיג, המשתייך לרשת החינוך של "בית יעקב", קיים מזה 55 שנים, נוסד בשנת 1948 והוא נחשב למוסד יוקרתי, ומגיעות אליו תלמידות מהשכבה האמידה במגזר החרדי. בהשקפתו הוא קרוב יותר מבתי ספר אחרים ברשת לגישה הדוגלת ב"תורה עם דרך ארץ" (אוכלוסייתו הייתה מזוהה בעבר עם מפלגת "פועלי אגודת ישראל" – פאג"י). מזה כ-35 שנה ביה"ס מתפתח בכיוון חרדי, בהנהגת הרב יונה מצגר, אולם הדבר נעשה תוך שמירה על רמת לימודים גבוהה – בית הספר מכין את תלמידותיו למסלול של בגרות מלאה. שאיפתן של הבוגרות היא להינשא לתלמיד ישיבה.

תולדות המוסד: הדרישה ללימודי המשך באה מצד הבוגרות. הסמינרים של "בית יעקב" הציעו את מסלול ההוראה כאלטרנטיבה כמעט יחידה ללימוד מקצוע, והאפשרות

היחידה מלבד ההוראה הייתה במסלול ראיית חשבון.¹⁰² יתר על כן, השכר בעבודת ההוראה נמוך יחסית. מאחר שהנשים הן המפרנסות במשפחה החרדית, ורוב המשפחות מרובות ילדים, היו הבנות מודעות לכך שעליהן לרכוש מקצוע שיאפשר להן להשתכר יותר מהמשכורת המוצעת בהוראה.

כבר בשנות הלימודים תשס"ד (1984) נעשה ניסיון לפתוח בבית ספר לוסטיג מגמה ללימודי מחשבים, אך הניסיון נכשל מאחר שהתנאים טרם בשלו לכך. בשנת 1996, שהייתה, כזכור, שנת הפריחה בענף ההיי-טק, נעשה מהלך לקראת פתיחת מגמה אקדמית בבית הספר. לרב צבי אילני, איש חינוך ומחשבים בעל ניסיון אקדמי, הוצע לעמוד בראש המגמה. הגישושים הראשונים היו עם המחלקה ללימודי חוץ של הטכניון, מגמת הנדסאות, אך רק בשנת 1999 נוצרה הזדמנות להגשמת הרעיון, עקב צירוף נסיבות מוצלח: במגזר החרדי שררה אז גישה חיובית ללימודים אקדמיים, ועידוד נוסף לגישה זו ניתן תודות להחלטת המל"ג מיום 27.7.99. כזכור, בהחלטה זו ניתן אישור להנהגת לימודים אקדמיים למגזר החרדי, וכן ניתן אישור עקרוני להקמת מכללה אקדמית חרדית בבני-ברק. ההחלטה לוותה גם בהחלטה אופרטיבית של הוועדה לתכנון ולתקצוב, שאישרה לבג"ט לפתוח בבית הספר לוסטיג מסלול אקדמי לנשים. אישור זה ניתן בתנאי שמסלול זה ישמש שלב בהקמת המכללה החרדית, והוא ישתלב במלואו במסגרת המכללה החרדית כאשר זו תקום.

התלמידות: החלטה זו אפשרה את תחילת ההתארגנות. בשנת הלימודים תשנ"ט החלו 20 בנות את לימודיהן במסלול לימודי המחשב. כיום (שנת הלימודים תשס"ג) לומדות במסגרת מכון לוסטיג כ-230 סטודנטיות, 40% מהן בוגרות תיכון ו-60% מן הסמינרים של "בית יעקב" מכל רחבי הארץ. מרבית התלמידות באות מבתים חרדיים אדוקים, אך מצויות ביניהן גם בעלות תשובה, נערות לאחר שירות צבאי סדיר וכן סמינריסטיות שלאחר שנת לימודים בסמינר "בית יעקב" הצטרפו למסלול הלימודים האקדמי. בשנת תשס"ג נקלטו במכון 76 תלמידות חדשות.

היצע הקורסים והתארים: כיום מעניק מכון לוסטיג תואר ראשון במחשבים הנקרא "בוגר בטכנולוגיה ומדע שימושי". תואר זה מקנה זכות להירשם בפנקס המהנדסים. כל בוגרות מסלול המחשבים הראשון שעמדו בבחינות הסיום הושמו בעבודה. הענקת תואר שני במחשבים נמצאת בתהליכי אישור של המל"ג.

בנוסף, נפתחה במכון גם מגמה לחשבונאות ומערכות מידע, שעם סיומה זכאיות הבוגרות לקבל תואר "בוגר בחשבונאות ניהולית ומערכות מידע". יש לציין כי בוגרות המגמה זכאיות לקבל פטור מ-12 מתוך 15 הבחינות שעורכת לשכת רואי החשבון.

¹⁰² לפני כ-30 שנה פתח מוסד פרטי בשם "מכון גבוה לראיית חשבון" קורסים לתלמידות חרדיות והכין אותן לקראת בחינות של מועצת רואי החשבון. מאות תלמידות סיימו מבחנים אלו, ורבות מהן מועסקות כרואות חשבון בפועל, אף כי התואר שקיבלו אינו מוכר כתואר אקדמי.

הנהלת מכון לוסטיג מתכננת להוסיף למקצועות הנלמדים בו גם מגמות לקלינאות סיעוד ולמינהל הפואי.

לקראת שנת הלימודים תשס"א ביקשה המכללה החרדית בבני-ברק להפסיק את התקשרותה עם בית הספר הגבוה לטכנולוגיה בירושלים, בשל ניגודי השקפות אידאולוגיים. במקביל, אישרה המל"ג (בהחלטתה מיום 7.11.2000) לאוניברסיטת בר-אילן, להציע תכניות לימוד אקדמיות במסגרת המכללה החרדית בבני-ברק. נראה בעליל שהחלטת המל"ג, שאישר לבג"ט לפתח תכניות לימודים ולסייע בהקמת המכללה החרדית בבני-ברק, תוך התחייבות שבג"ט יפסיק לקיים הוראה בבני-ברק לאחר שהמכללה החרדית תוכר כמוסד להשכלה גבוהה, לא תעמוד במבחן המציאות. מכון לוסטיג הפך להיות חלק אינטגרלי של הבג"ט ואין צופים שהוא יתאחד ויהפוך לחלק מהמכללה החרדית שבבני-ברק.

• מכון טל לנשים

הקמת המוסד: מכון טל הוקם ביישוב בית-אל בשנת תשנ"ט (1999). את המכון ייסד בג"ט באישור המל"ג, והוא זכה להכרה כמוסד אקדמי. המכון הוקם ללא הכוונה דתית אידאולוגית ולא השתייך לזרם פוליטי מסוים. המל"ג דרשה להעבירו לירושלים, כדי שישרת גם את הציבור החרדי.

אופי המוסד: מכון טל פתוח לכל הזרמים ביהדות הדתית, ולומדות בו גם נערות חרדיות. המכון מגדיר את עצמו בראש ובראשונה כמוסד אקדמי, ובהתאם לכך הוא אינו כפוף לגוף רבני כלשהו או לוועדה רוחנית. מתקיימים בו לימודי קודש במקביל ללימודי חול, אולם האווירה במוסד דתית מאוד.

מטרות המוסד נוסחו כדלקמן: לחנך את התלמידות לדרך חיים המשלבת "תורה עם דרך ארץ"; להכשיר מהנדסות ומנהלות דתיות בתעשיית ההיי-טק ובמערכות הניהול בישראל; לאפשר לאלו המעוניינות לעסוק בחינוך ובהוראה להשיג זכאות לתעודת הוראה אוניברסיטאית.

התלמידות: רוב הנערות החרדיות הלומדות במכון הגיעו מתוך הכרעה אישית ובאופן אינדיווידואלי, ורק מיעוטן הגיעו באישור סמכות רבנית.

היצע הקורסים: מסלולי הלימוד הם כדלקמן:

1. החוג למדעי המחשב – במסלול זה לומדים לתואר "בוגר בטכנולוגיה ומדע שימושי" במדעי המחשב.
2. החוג להנדסת מחשבים תוכנה/תקשורת. בסיום הלימודים מוענקים לבוגרות תואר "בוגר הטכנולוגיה ומדע שימושי" וזכאות לרישום בפנקס המהנדסים.
3. החוג לפסיקה שימושית/הנדסת אלקטרו-אופטיקה. בסיום הלימודים מוענקים לבוגרות תואר "בוגר בטכנולוגיה ומדע שימושי" וזכאות לרישום בפנקס המהנדסים.

4. החוג לפסיקה שימושית/הנדסה רפואית, בו זוכות הבוגרות לתואר "בוגר במדעים B.Sc (בתהליכי אישור סופיים של המל"ג) וזכאות להירשם בפקס המהנדסים והאדריכלים.
5. החוג לחשבונאות ניהולית ומערכות מידע. בסיום הלימודים מוענק לבוגרות תואר "בוגר בחשבונאות ניהולית ומערכות מידע".
6. החוג להנדסת תעשייה וניהול (טרם קיבל אישור המל"ג). בסיום הלימודים מוענק לבוגרות תואר "בוגר בטכנולוגיה ומדע שימושי".
7. החוג לניהול ושיווק טכנולוגיה. בסיום הלימודים מוענק לבוגרות תואר "בוגר בניהול ושיווק טכנולוגיה".

המחלקה להוראת המדעים והטכנולוגיה

ברוב החוגים במכון טל יש לסטודנטיות אפשרות לשילוב לימודי המקצוע עם לימודים לתעודת הוראה אוניברסיטאית. תעודה זו מקנה להן זכאות להורות בבתי ספר על-יסודיים את המקצועות מתמטיקה, פיזיקה ומחשבים. לצד הלימודים השוטפים מפעיל מכון טל "בית מדרש להוויה רוחנית".

התלמידות: אוכלוסיית התלמידות הטרוגנית ביותר, וכוללת בוגרות אולפנות ואולפניות, בוגרות בתי ספר על-יסודיים דתיים, תיירות ועולות חדשות, וכן נערות ונשים חרדיות. בהקשר זה מן הראוי לציין כי מלבד סיוע לתלמידות באמצעות מערכת של מלגות, הלוואות וכ"ו"ב, מפעיל מכון טל גם מעון יום לתינוקות, מתוך מודעות לצרכיהן המיוחדים של הסטודנטיות-האימהות.

במהלך ארבע השנים האחרונות למדו במכון כ-300 תלמידות. במחזורים האחרונים (שנת הלימודים תשס"ג) מתקבלות כ-100 בנות בשנה לעומת 25 בנות במחזורים הראשונים. רוב הפונות משתייכות לזרם הדתי-לאומי, בוגרות אולפנות (יש המכנים אותן "חרד"ליות"). התלמידות מהמגזר החרדי מגיעות בעיקר מהסמינרים של "בית יעקב", אך ניתן למצוא ביניהן גם קבוצה גדולה למדי של נערות מחסידות חב"ד. כמעט שאין תלמידות מקרב החצרות החסידי גור או בעלז, אך ישנה קבוצה ייחודית של כ-25 בנות מחסידות קרלין (עולות חדשות מחבר העמים, שהחלו את הכשרתן עוד בחו"ל). בסך הכל הבנות החרדיות מונות כ-30%-25% מכלל התלמידות.

רוב הנערות בנות 20-24, עם קבוצת שוליים של נערות בנות 18. הסטודנטיות מקבוצת ה"חרד"ליות" מגיעות בגיל 20, לאחר שנתיים של שירות לאומי.

כמחצית מהסטודנטיות ממוצא מזרחי, ומחציתן אשכנזיות. בין הבנות החרדיות אחוז האשכנזיות גבוה במיוחד – ייתכן שתופעה זו מקורה בהכשרה המעולה לה זכו במוסדות האיכותיים של "בית יעקב". חלקן עזבו את הסמינרים להוראה שבהם למדו כדי ללמוד במכון טל. נראה כי יותר ויותר נערות מקבוצה זו פונות ללימודים אקדמיים במכון טל,

הן בשל המחסור במשרות הוראה במגזר החרדי והן משום שהן שואפות להשיג בעתיד משרות שהשכר בהן גבוה יותר, בהיותן מפרנסות המשפחה.

2. המכללה ללימודי משפטים – "שערי משפט"

תולדות המוסד: המכללה ללימודי משפטים אינה מוסד אקדמי חרדי, ואף לא אכסניה מיוחדת שבה מתקיימים לימודים אקדמיים לחרדים. עם זאת, מוסד זה הוא בעל אופי ייחודי, המאפשר גם לסטודנטים חרדים למצוא בו את מקומם.

"שערי משפט" הוקמה בשנת 1985 על ידי עמותה של אנשי ציבור דתיים מתחומי המשפט, הכלכלה והאקדמיה. בתחילת דרכה פעלה המכללה בתוך הקמפוס של אוניברסיטת בר-אילן, אך בשלב מאוחר יותר היא הופרטה וזכתה לעצמאות.

המכללה זכתה להכרה מטעם הוועדה המוסמכת לפי חוק לשכת עורכי הדין: בוגריה זכאים, לאחר תקופת התמחות ועמידה בבחינות של לשכת עורכי הדין, לקבל רישיון לעריכת דין בדומה לשאר בוגרי הפקולטות והמכללות ללימודי משפט בישראל. המכללה מוכרת גם על ידי המל"ג כמוסד להשכלה גבוהה, ובתוקף מעמדה זה והיא מוסמכת להעניק תואר ראשון במשפטים.

תלמידי שלושת המחזורים הראשונים סיימו תקופת התמחות, עברו את בחינת ההסמכה של לשכת עורכי הדין וקיבלו רישיון לעריכת דין. בסך הכל, מאז הקמתה סיימו כ-2000 בוגרים את הלימודים במכללה, ומספר התלמידים הנקלטים בה מדי שנה הוא כ-300-400.

דרישות הקבלה: הקבלה למכללה מותנית בזכאות לתעודת בגרות ישראלית עם ציון משוקלל 85, אולם במקרים מסוימים מאשרות ועדות החריגים גם קבלת תלמידים שציונם נמוך יותר. אין חובת היבחנות במבחן פסיכומטרי, וניתנת עדיפות למועמדים בעלי רקע בלימודי יהדות. מבוגרים מתקבלים גם ללא תעודת בגרות – מדיניות המיושמת בעיקר כשמדובר במועמדים חרדים.

מסלולי הלימוד: הלימודים במכללה מתנהלים בשני מסלולים, הנתונים לבחירתו של התלמיד – מסלול יום ומסלול ערב. משך הלימודים הוא שבעה סמסטרים, והתלמידים מתחייבים לסיים את לימודיהם תוך ארבע שנים. במסלולי הערב בוחרים בדרך כלל התלמידים המבוגרים. תלמידים בעלי תארים, המרכזים את לימודיהם ביום וחצי בשבוע (כ-20 שעות שבועיות) לומדים במסלולים משולבים של בוקר וערב.

התלמידים: אוכלוסיית התלמידים מייצגת קבוצות חברתיות מגוונות. רבים מהם לא התקבלו ללימודים בפקולטות למשפטים באוניברסיטאות – מקצתם מאלה האחרונים הם אנשי עסקים ובעלי ממון השואפים להשיג תואר במשפטים, אך האוניברסיטאות סגורות בפניהם.

בין התלמידים ניתן למצוא אנשים שנשלחו ללמוד במכללה מטעם מקום עבודתם, בעלי תארים במקצועות שונים המבקשים להשיג גם תואר במשפטים, מועסקים בשוק העבודה המעוניינים בתואר במשפטים במטרה לשפר את סיכוייהם לקידום ולהעלאת שכר, נשים חרדיות מבוגרות ומשכילות, המחפשות אתגר נוסף בחיים (בעיקר נשים ממוצא מזרחי) ועוד. רבים מהלומדים באים מהמגזר הציבורי: ראשי ערים, אנשי מוסדות ביטחון ואנשי מנגנון.

התלמידים החרדים במכללה מונים כ-8%-5% מכלל התלמידים בכל מחזור. זוהי קבוצה בולטת למדי, ולאור צרכיהם המיוחדים אף מונה להם רכז. הם לומדים עם שאר הסטודנטים במסגרת מעורבת, ללא הפרדה בין גברים לנשים. הפריבילגיה היחידה שהם זכאים לה היא הקלה מסוימת בתנאי הקבלה: הם מתקבלים ללא תעודת בגרות. פריבילגיה זו נקבעה הן מתוך התחשבות בגילם המבוגר יחסית והן לאור כישוריהם המקצועיים – בעיקר אמורים הדברים בטוענים ובטוענות הרבניים. מדי שנה פונים למכללה טוענים וטוענות לא מעטים, השואפים להשיג תואר במשפטים ורישיון לעריכת דין – שני אלה מקנים להם את הזכות לייצג לקוחות גם במערכת בתי המשפט הכלליים במדינה.

נשאלת השאלה: מדוע בחרו סטודנטים אלו ללמוד דווקא במכללת "שערי משפט"?

נראה שיש לזקוף זאת לזכות אופיה הייחודי של המכללה. במסגרת הלימודים בה מושם דגש חזק על משפט עברי, והאווירה בה דתית. כמו כן, לתלמידים חרדים ניתנת הקלה בתנאי הקבלה, כאמור לעיל. סטודנטים חרדים הלומדים ב"שערי משפט" העדיפו אותה על פני השלוחה של מכללת מנצ'סטר (הקריה האקדמית – קריית אוננו), כיוון שלא רצו ללמוד במסגרת חרדית נפרדת המאוכלסת אך ורק בחרדים. מצד שני, סטודנטים אלו לא היו מעוניינים ללמוד במכללת רמת-גן או מכללת נתניה, מכיוון שבמוסדות אלו הם היו עתידים להיות מבודדים, וללא אווירה דתית מתאימה.¹⁰³

החרדים שבחרו ללמוד ב"שערי משפט" נקטו צעד נועז למדי מנקודת ראותם, צעד שהוא בבחינת פריצת גדר, אם כי "רכה". המכללה מספקת לסטודנטים אלו אפשרות להיפתח למעגל חיצוני, מחוץ לעולם החברתי והערכי שאליו הם מורגלים, וכך להרחיב את מעגל ההיכרויות האישי שלהם. מצד שני, הם אינם חשים מבודדים – יש במוסד הקפדה על כיבוד שעות התפילה, על הופעה מתאימה, על ימי צום ועל אווירה דתית. מאחר שרבים מהלומדים הם מהשכבות המבוססות, הם יכולים להרשות לעצמם "חריגה" מסוימת, ואי-תלותם הכלכלית מאפשרת להם ללמוד במוסד שאיננו בעל אפיונים חרדיים טהורים.

¹⁰³ מכללות למשפטים לציבור החילוני.

מסגרות לחרדים במוסדות כלליים

הקריה האקדמית – קריית אונו

אופי המוסד: הקריה האקדמית – קריית אונו פועלת כממשיכה של שלוחת אוניברסיטת מנצ'סטר בישראל. לדברי מנהליה הקריה מבקשת לפתוח את שעריה בפני כל רובדי האוכלוסייה, תוך מתן פתרונות לאוכלוסיות שונות, ולאפשר להם נגישות ללימודים אקדמיים גבוהים ולקחת חלק פעיל כתוצאה מהלימודים האקדמיים, בשוק העבודה הישראלי.

במסגרת מדיניות זו מדגישה הנהלת המוסד את ההרכב החברתי המגוון של אוכלוסיית התלמידים. אוכלוסייה זו כוללת עולים מאתיופיה, עולי מדינות חבר העמים, סטודנטים מאזורי פיתוח ומשכונות מצוקה, סטודנטים חרדים ואנשי כוחות הביטחון. המכללה פתוחה לכל ומאפשרת לכל פרט למצוא בה את מקומו, תוך גמישות מרבית מבחינה ארגונית ומבחינת תכניות הלימודים, אך בד בבד – תוך שמירה על התכנים והסטנדרטים האקדמיים.

תולדות המוסד: היזם שפעל לשילוב החרדים בקריה האקדמית היה פעיל ש"ס ומייסד העמותה "צא ולמד", מר גבי בוטבול. התכנית החלה להירקם מאז קיבל המוסד על עצמו לספק פתרונות ארגוניים המתאימים לצרכי התלמידים החרדים.

תחילה הוצע לתלמידים מסלול לימודים לתואר ראשון במינהל עסקים, מטעם אוניברסיטת מנצ'סטר. באותו שלב תפקדה הקריה האקדמית כשלוחה של האוניברסיטה. בשנת תשס"א כבר נפתחה הכיתה הראשונה, שלמדה מינהל עסקים. בשנת הלימודים תשס"ב הפכה אוניברסיטת מנצ'סטר לקריה האקדמית – קריית אונו, והיא מוסמכת, בתוקף אישור של המל"ג, לקיים לימודים לתואר ראשון. סטודנטים שהחלו ללמוד במסגרת הקודמת והרוצים להצטרף למסלול הישראלי, ייאלצו להשלים את הנדרש בקורסים שונים, בהתאם לתנאים שייקבעו.

הלימודים בקריה האקדמית אינם נתונים לפיקוחה של "ועדה רוחנית", אך כל סטודנט לומד בהיתר שניתן לו באופן אישי על ידי הרב "שלו".

התאמה לצרכי המגזר החרדי: הנהלת המוסד ניצבה בפני הצורך לפתור שורה של בעיות ייחודיות למגזר זה, כגון: רמת השכלה לא אחידה ולא מספקת של הפונים, היותם חסרי תעודת בגרות, הצורך להפריד בין גברים לנשים, שמירת כשרות, התנגדות של גורמים שונים בקהילה החרדית ועוד.

לבעיות אלו הוצע מגוון פתרונות. כך, למשל, הסטודנטים החרדים פטורים מהצורך להציג תעודת בגרות כתנאי לקבלה. האגודה לקידום החינוך במשרד החינוך בשיתוף המל"ג מאפשרת לסטודנטים להיקלט במכינה קדם-אקדמית, ועמידה בבחינות בתום הלימודים במכינה פוטר את הסטודנט מהזקקות לתעודת בגרות. בהקשר זה הובאה

בחשבון העובדה שמסלול הלימודים, כולל מכינה ושיעורי עזר והכשרה, יתפרש על פני ארבע שנים.

אשר לבעיית העירוב בין גברים לנשים ובין חרדים לחילונים – היא נפתרה באמצעות הפעלת קמפוס נפרד המיועד לאוכלוסייה החרדית בלבד, ואשר בו נהוגים שיעורים נפרדים לגברים ולנשים (הלימודים של כל קבוצה מתקיימים בימים שונים). יתר על כן, המרצים בקורסים לגברים הם גברים בלבד, ואלו המרצים לפני הנשים – נשים בלבד. גם במקרים בודדים שבהם, לדוגמה, מרצה גבר לפני הסטודנטיות החרדיות, עליו להיות נשוי ואב לילדים. גם לבעיית הכשרות נמצא פתרון: בקמפוס הונהגה כשרות גלאט מתאימה.

כמו כן, לוח מועדי הלימודים והחופשות הותאם לאורח החיים המקובל על החרדים כולל לימודים בחופשת הקיץ "בין הזמנים"¹⁰⁴. תודות להסדר זה, גם הגברים וגם הנשים אינם מתנתקים מאורח חייהם, והגברים אינם זונחים את לימוד התורה. למעשה אין כאן כלל עירוב של לימודי חול עם לימודי קודש, שכן הלימודים במכללה מרוכזים ביום אחד בשבוע. פתרון זה מקובל על חוגים חרדיים רחבים, ואין בו משום עברה על האיסור של עירוב לימודי החול בקודש. יתר על כן, העובדה שללימודים הכלליים מוקדש רק יום אחד בשבוע, מותירה לימודים אלה במעמד נחות בהשוואה ללימודי הקודש, ואין כל פגיעה בסדרי החיים הרגילים של הלומדים.

היצע הקורסים: הקריה האקדמית מציעה את המסלולים לתואר ראשון במינהל עסקים ולתואר ראשון במשפטים. שני המסלולים פתוחים לפני גברים ונשים גם יחד.

בשנת תשס"ד מתכננת הנהלת המוסד לפתוח קורסים נוספים למגזר החרדי במקצועות הבריאות – קלינאות תקשורת וריפוי בעיסוק.

¹⁰⁴ "בין הזמנים" - בישיבות נהוגות שלוש תקופות חופשה מלימודים הקרויות "בין הזמנים": 1. מ-ט' באב עד ראש חודש אלול, 2. ממוצאי יום כיפור עד ראש חודש חשוון, 3. במהלך חודש ניסן.

9 מסקנות ומבט לעתיד

נשאלת השאלה: באיזו מידה יש להתחלות שתוארו בעבודה זו סיכוי להתפתח בעתיד באופן משמעותי? האם אכן נפתח עידן חדש בגישת המגזר החרדי להשכלה גבוהה ולהכשרה מקצועית? מה הן המסקנות שניתן להסיק לאור הניסיון הקיים?

פרופ' מניס, דיקן הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת בר-אילן, מופקד מטעם האוניברסיטה על הטיפול בלימודים למגזר החרדי. לדעתו, אכן מתחולל שינוי רדיקלי במגזר זה, בכל הנוגע ללימודי חול ולהשכלה גבוהה, אך הוא סבור כי תהליכי השינוי יימשכו זמן רב ובקצב איטי ביותר. קיצורי דרך לא יהיו יעילים בתחום זה. הוא מביא דוגמה מתהליכי המיון והברירה של המועמדים ללימודים.¹⁰⁵ לדעתו, קיים הבדל מהותי במוכנות ללימודים גבוהים בין בנים לבנות. הבנות מגיעות ממערכות לימודים מסודרות לאחר שלמדו שנים במוסדות החינוך של "בית יעקב", ולעתים הן אף מצוידות בתעודות בגרות. הן מתקבלות לאחר שעמדו בבחינה פסיכומטרית (סף הקבלה נקבע ל-550 נקודות). לעומת זאת, לבנים אין רקע של לימודים סדירים. לאחר שנת המכינה עליהם לעמוד בשני ראיונות שבהם נבדקת התאמתם למסלול לימודים. הראיונות אינם נחשבים לכלי מיון מהימנים, ולמעשה, טרם נמצא תהליך מיון יעיל לבנים. ההליכים הנהוגים כיום הם ניסיוניים, ורק לאחר שיסתיימו מחזורים אחדים ניתן יהיה לגבש הליכי מיון ודרישות קבלה יעילים. דוגמה זו מאששת את טענתו של פרופ' מניס לפיה יידרש זמן ממושך עד שיגובשו הסדרים המתאימים לצרכי החרדים ולמאפייניהם.¹⁰⁶

לדעת ד"ר דב לויטן, המרכז את הנושא מטעם אוניברסיטת בר-אילן, במהלך הלימודים הרגילים (כלומר, לאחר שנת המכינה), מלבד קושי מסוים בלימוד השפה האנגלית, אין לסטודנטים מהמגזר החרדי בעיות מיוחדות, וביצועיהם אינם נופלים מאלה של יתר הסטודנטים.¹⁰⁷

¹⁰⁵ לשלב המיון יש חשיבות מכרעת, מכיוון שחשוב למנוע מתלמידים שאינם מתאימים ללימודים גבוהים לבזבז על כך את זמנם ואת משאביהם הכספיים. משום כך, על האוניברסיטה לנקוט זהירות רבה בכל הנוגע למיון הפונים.

¹⁰⁶ ראיון שערכתי עם פרופ' מניס בינואר 2003, באוניברסיטת בר-אילן.

¹⁰⁷ ראיון שערכתי עם ד"ר לויטן בינואר 2003, באוניברסיטת בר-אילן.

לדעת פרופ' טלר, יו"ר הוועדה המיוחדת במל"ג, אין עדיין מסה קריטית של תלמידים חרדים, על כן קשה להעריך את שילובם מפרספקטיבה סבירה, מכיוון שמדובר בתופעה חדשה.

ב"תכנית להבראת כלכלת ישראל", שעליה הכריזה הממשלה בקיץ 2003, הושם דגש על "מדיניות לעידוד תעסוקה". מדיניות זו דוגלת בהמרצת הצטרפותם של הבלתי מועסקים לשוק העבודה באמצעות צמצום התמיכות המפחיתות את המוטיבציה לצאת לעבוד: קיצוץ בקצבאות הילדים, בקצבאות להבטחת הכנסה ובתמיכות למיניהן שניתנו לשיבות שסייעו לאברכים ש"תורתם אומנותם".

עם זאת, מדיניות זו פוגעת פגיעה רב מערכתית במגזר החרדי ובעולם לומדי התורה, וספק אם היא מסוגלת לחולל שינוי משמעותי בגישה לעבודה בקרב החרדים. ראשית, המשק הישראלי שרוי כיום (2003-2004) במיתון עמוק, ויש מחסור חמור במקומות עבודה. בעיה זו עלתה במלוא חריפותה בהקשר למחאתן של האמהות החד-הוריות,¹⁰⁸ ואין ספק שהיא תחמיר אם חלק מהציבור החרדי יחפש את דרכו לשוק העבודה. שנית, מדיניות זו מושתתת על כוחה של הממשלה ועל חקיקה, והיא עלולה לעורר התנגדות בציבור החרדי, אשר יראה בה "גזרות" מטעם השלטון.¹⁰⁹

על כן יש לנקוט מכלול של צעדים נוספים ומשלימים, תוך שיתוף פעולה מרבי עם גורמים חרדיים, במטרה לחולל שינוי ביחסה של החברה החרדית ללימודים כלליים ולהכשרה לעבודה. להלן יפורטו כמה צעדים אפשריים:

כיבוד ההשקפה של הציבור החרדי

אין להפעיל שום תכנית הכוללת, במכוון או במשתמע, מהלכים המכוונים לפגוע בהשקפותיו של הציבור החרדי. יש להבהיר היטב שמדובר בצעדים שנועדו להגדיל את סיכויי הפרנסה עבור אלו החפצים לעבוד. הערך העליון של התמסרות מוחלטת ללימוד התורה ימשיך להנחות את תהליך החיברות של המתבגרים בחברה החרדית, ולא ניתן לשנותו באמצעות צעדים מינהליים או גזרות כלכליות. כמו כן, למרות תחושת הדחיפות עקב המצב הכלכלי הקשה, אין לבצע שינויים מהירים מדי: יש לפעול באופן הדרגתי ולהשקיע מאמצים בהשגת שיתוף פעולה עם גורמים בקהילה החרדית המראים נכונות לכך.

¹⁰⁸ **הארץ** 15.7.2003, ליס יונתן, בסוק מוטי, "נתניהו: נעודד עבודת חד-הוריות, לא נחזיר קצבאות".
הארץ 18.7.2003, בן סימון דניאל, "אמא נגד נתניהו".

¹⁰⁹ פשקווילים ברוח זו כבר תלויים בשכונות החרדיות מאז הוכרז על התכנית הכלכלית.

פיתוח מסגרות ייחודיות לחרדים

יש לפתח מסלול משלים של הכשרה מקצועית ואקדמית, שיפעל לצד לימודי הקודש. חשוב להדגיש שמסלול זה אינו מסלול חלופי אלא משלים, המיועד למי שאינו מסוגל או מוכן להתמסר ללימוד תורה בלבד. בנושא זה חשוב לשתף פעולה עם מוסדות אקדמיים שאינם משתתפים כיום במאמץ,¹¹⁰ ולהכפיף מסגרות אלו לפיקוחה של המועצה להשכלה גבוהה.

מסגרות אלו יהיו ייחודיות לחרדים, ומתכונתן תותאם לנהוג אצלם בתחומים הבאים:

1. הפרדה בין גברים לנשים.
2. לימודי ערב לגברים, כדי לא לפגוע באורח החיים של האברך (יש אפשרות לרכז את הלימודים ביום אחד בשבוע, מה שמקובל גם על החרדים).
3. תכניות הלימוד לא יכללו לימודי הגות, ספרות או כל תחום דעת שיש בו היבטים המתנגשים עם השקפת עולמם של החרדים. יש להתמקד במקצועות המקובלים על הקהילה, כמו מתמטיקה, עברית, אנגלית.
4. שמירה על אווירה דתית, על כשרות והקפדה על סגל מורים מתאים.
5. הקלה במבחני הקבלה הנערכים לגברים המועמדים ללימודים.

חיזוק המוסדות הקיימים

יש להמשיך לחזק את המוסדות הקיימים המקנים הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים לחרדים: המרכז החרדי להכשרה מקצועית, מכללת בני-ברק החרדית (מבח"ר), המכללה החרדית בירושלים, מכון נווה, מכון לוסטיג ומכון טל (הפועלים במסגרת בג"ט) והקרית האקדמית – קריית אוננו. חשוב להיענות בחיוב לביקושים וליוזמות שמקורם בקהילה (כגון, לאשר הקלות בתנאי הקבלה ללימודים, לסייע בהשגת מקורות כספיים ועוד).

תגבור הכשרה מקצועית ברמה גבוהה

יש לתגבר את הקורסים להכשרה מקצועית ברמה הגבוהה, המשותפים למשרד העבודה ולארגון הג'וינט. יש להאריך את משך ההכשרה ולהעלות את רמתה, כך שבסופה יוכלו הבוגרים לגשת למבחני המכון הממשלתי להכשרה טכנולוגית מדעית (מה"ט), שעמידה בהם מקנה תואר טכנאי או הנדסאי. העדפת סוגי ההכשרה האיכותית יחסית מתבקשת לאור מצבו של שוק העבודה. למשק השרוי במיתון וחותר להשגת צמיחה כדאי להשקיע בתקופה זו בהשבחת כוח האדם העומד לרשותו, כדי שיוכל לתפקד ביעילות בעתיד, בימים טובים יותר. במצב של מיתון המשק ממילא מסגן באופן טבעי את הנקלטים

¹¹⁰ האוניברסיטה העברית, אוניברסיטת תל-אביב, אוניברסיטת בן-גוריון, אוניברסיטת חיפה והטכניון אינם לוקחים חלק במאמץ.

בשוק העבודה. משום כך, תלמידים שעברו קורסים ברמה נמוכה עלולים להתקשות במציאת עבודה, וחבל להשקיע משאבים בקורסים מסוג זה. כדאי אפוא להשקיע את הכספים בהכשרה מקצועית איכותית, גם אם עלותה גבוהה יותר בטווח הקצר.

תוכניות "הכנה לפרנסה" – הכשרת בנים לרכישת מקצוע מגיל צעיר

יש לקדם הכשרה מקצועית בקרב תלמידי ישיבות במקביל ללימודי התורה. הלימודים במסגרת תכניות אלו לא ייערכו בישיבות עצמן, במטרה למנוע עירוב לימודי חול בלימודי הקודש וניתן גם להנהיג לימודי ערב. גם מקומות הלימוד וסגל ההוראה צריכים להיות מקובלים על החרדים. אפשר ליישם את התכניות בשני שלבים:

א. בשלב ראשון תינתן הכשרה מקצועית לגילאים צעירים (לתלמידי הישיבות הקטנות שאינם מיועדים להיות גדולי תורה וללמוד רק תורה). הכשרה זו תיעשה במקביל ללימודי תורה. לתלמידים אלו יהיה סיכוי טוב להקלט במארג המלאכות והמקצועות שהמשק תמיד זקוק להן ומשווע לידיים עובדות מקומיות.

ב. בשלב השני תינתן הכשרה לתלמידים מבוגרים יותר (מישיבות גבוהות ומכוללים), שאינם מתעתדים ללמוד רק תורה. רשימת המקצועות יכולה לכלול לימודי מתמטיקה, עברית, אנגלית ולימודי ארץ-ישראל.¹¹¹ בסוף מסלול הלימודים יוכלו התלמידים (אם ירצו) לעמוד בבחינות המקבילות לבחינות הבגרות. הכנה זו תגביר את סיכוייהם להיקלט בעתיד בעבודה, בקורסים להכשרה מקצועית או במסגרת אקדמית.¹¹²

שדרוג מעמד "בעלי הבתים"

לכל המסלולים שתוארו לעיל יהיה סיכוי גדול יותר להצליח, אם ישודרג מעמדם של "בעלי הבתים" בחברה החרדית. בתקופת "תור הזהב" של הישיבות בליטא (אמצע המאה ה-19) כאשר הרוב המכריע של הגברים למדו בישיבות (אף כי רק חלקם עסקו בלימוד תורה באופן בלעדי), הם זכו לתמיכה כלכלית של "בעלי בתים".¹¹³ היו אלה יהודים מבוססים יחסית, שעסקו במלאכת חולין לפרנסתם, והקדישו רק את הערבים ללימוד התורה. מעמד זה נשחק בהדרגה במדינת ישראל, ותדמיתו התדרדרה ככל שגדלה חברת הלומדים. מן הראוי שהנהגת החברה החרדית תפעל לשדרוג מעמדם החברתי של "בעלי

¹¹¹ לימודי ארץ-ישראל עשויים לכלול את מקצוע הגאוגרפיה וכן להקנות ידע על החברה והמשטר במדינת ישראל. צפויה התנגדות מצד החרדים להיבטים מסוימים של מקצוע זה, אך בשיתוף-פעולה עמם ניתן לבנות תכנית לימודים מוסכמת.

¹¹² בקהילה היהודית בצרפת, בכל הישיבות החרדיות הקטנות (הנמצאות בפיקוח אדמיניסטרטיבי של משרד החינוך הצרפתי ומתוקצבות על ידו) חובה לקיים מינימום 28 ש"ש לימודי חול, וכל תלמידיהן ניגשים לבחינות בגרות. גם בארצות-הברית פועלים מסלולים כאלה בקהילות החרדיות. ראה: גונן, עמירם (2000). **מהישיבה לעבודה – הניסיון האמריקני ולקחים לישראל**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 94-90.

¹¹³ מה שהוגדר כ"ימים": בחורי הישיבות נהגו להתארח ולסעוד בביתם של "בעלי הבתים".

הבתיים", שכן אם מודל זה יזכה להערכה ולכבוד, הוא עשוי לחזק בקרב תלמידי הישיבות את השאיפה להתפרנס מעמלם, ולא להגביל את עצמם לדלת אמותיה של תורה.

אם אכן ייושמו הצעדים שהוצעו לעיל, ייתכן שניתן יהיה לחולל בהדרגה שינוי של ממש ביחסה של החברה החרדית כלפי הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים. שינוי זה עשוי להיות מבורך מבחינות רבות – הוא עשוי לצמצם את העוני בקרב משפחות חרדיות, לתרום מבחינה כלכלית למשק הישראלי, להפחית את המתח ביחסי חרדים-חילונים בארץ, ולקדם את השתלבותה של הקהילה החרדית בחברה הכללית, תוך שמירה על ייחודה ועל תפיסת העולם שלה.

ביבליוגרפיה

- אטקס, עמנואל (תשל"ח). פרשת 'ההשכלה מטעם' והתמורות במעמד תנועת ההשכלה ברוסיה, ציון, מ"ג. עמ' 264-313.
- אטקס, עמנואל (תשמ"ב). **רבי ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר**. ירושלים: מאגנס.
- אלבוחר, שלמה (2002). **הזדהות, הסתגלות והסתייגות – היהודים הספרדים בא"י והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, 1918-1948**. ירושלים: הספרייה הציונית.
- אפרתי, נתן (תש"ס). **העדה הספרדית בירושלים – ת"ר-תרע"ז (1840-1917)**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- בן דוד, דן (יולי 2003). **כוח העבודה בישראל מההיבט הבינלאומי. רבעון לכלכלה 50 (1) עמ' 72-90**.
- בן סימון, דניאל (18.7.2003). "אמא נגד נתניהו". **הארץ**.
- גוטליב, דניאל, פלד, אסנת וניצה קסיר (17 ביולי 2002). **מדיניות לעידוד התעסוקה**. ירושלים: בנק ישראל, מחלקת המחקר.
- גונן, עמירם (2000). **מהישיבה לעבודה – הניסיון האמריקני ולקחים לישראל**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גרוסמן, זאב (25 בפברואר 2000). **יתד השבוע במבט בוחן. יתד נאמן**.
- דון יחיא, אליעזר (תשמ"ה). **המאבק על החינוך במחנות העולים. ניב המדרשיה, כרך י"ח-י"ט. עמ' 198-222**.
- הורוביץ, נרי (תשל"ל). **ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי. כיוונים חדשים 2, עמ' 30-61**.
- המוסד לביטוח לאומי (19 בדצמבר 2000). **דו"ח הביטוח הלאומי על מצב העוני בישראל**. ירושלים: המחבר.
- המשרד לענייני דתות (2000). **הצעת תקציב**. ירושלים: המחבר.
- המשרד לענייני דתות (2003). **הצעת תקציב**. ירושלים: המחבר.

המשרד לענייני דתות (27 באוגוסט 1999). רשימת ישיבות. ירושלים: המחבר.

זהר, צבי (תשס"א). **האירו פני המזרח**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

יהושע, יעקב (תשמ"ב). המעבר מתלמודי התורה לבתי הספר העבריים. **במערכה – בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח**, עמ' 48-49.

יוסף, עובדיה (תשנ"ג). **יביע אומר**. ירושלים.

יוסף, עובדיה (תשמ"ג). **יחווה דעת**. ירושלים.

כהן, אביעד. **מפוניבז' ועד יד אליהו – הרב א.מ. שך** – לקט מקורות שהוצא ליום העיון במלאת שנה לפטירתו של הרב א.מ. שך ב-טו' בחשון תשס"ג 21.10.02. ירושלים: מוזאיקה – המרכז לחקר דת, חברה ומדינה.

לאו, בנימין (תשס"ב). "להחזיר עטרה ליושנה" – עיונים במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף. עבודת דוקטור. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

לאם, נחום (תשנ"ז). **תורה ומדע**. ירושלים: ספריית אלינר ומשרד החינוך והתרבות, מינהל החינוך הדתי.

לוז, אהוד (1985). **מקבילים נפגשים**. תל אביב: עם עובד.

לופו, יעקב (תשנ"ט). הצלת יהדות מארקא לתורה – הוצאת תלמידים ממרוקו לישיבות הליטאיות אחר השואה. **פעמים**, 80, ירושלים: יד יצחק בן צבי, עמ' 112-128.

לופו, יעקב (2003). ש"ס – העומק ההיסטורי. בתוך: אבי רביצקי (עורך), **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים** (בדפוס). תל-אביב: מרכז רבין לחקר ישראל.

ליס, יונתן, ומוטי בסוק (15.7.2003). "נתניהו: נעודד עבודת חד-הוריות, לא נחזיר קצבאות". **הארץ**.

לסקיר, מיכאל (תשמ"ג). החינוך היהודי במרוקו. בתוך: בצלאל יצחק (עורך), **פעמי מערב**. ירושלים: יד יצחק בן צבי. עמ' 168-191.

מבקר המדינה (1999). **דין וחשבון**. ירושלים: המחבר.

מוסקוביץ', דפנה (2001). הוראת שני מקצועות הומניסטיים בחינוך הממ"ד. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

מועצת רבני מרוקו (תש"מ). **המשפט העברי בקהילות מרוקו – ספר התקנות**. מבשרת ירושלים: המכון למורשת יהדות מרוקו.

מירסקי קץ, שמואל (1956). **מוסדות אירופה בבנינים ובחורבנם**. ניו-יורק: עוגן.

משאש, יוסף (תשכ"ח-תשל"ה). **אוצר המכתבים**. ירושלים.

משרד החינוך והתרבות (2003). הצעת תקציב. ירושלים: המחבר.

נחמני, שי (יולי 1979). בית המדרש הגבוה לרבנים ודיינים של ועד עדת הספרדים מחדש את פעילותו בירושלים בשיתוף עם אוניברסיטת בר-אילן. **במערכה – ביטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח**, גיליון 223.

סער, ראלי (10 במרץ 2000). "17 חרדים מן המניין באוניברסיטת בר-אילן". **הארץ**. פרידמן, מנחם (1988). **האישה החרדית**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידמן, מנחם (1991). **החברה החרדית**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידמן, מנחם (תשל"ח). **חברה ודת – האורתודוקסיה הלא ציונית בא"י (1918-1936)**. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

רוזנברג, שלום (1988). **דת ומדע בהגות היהודית החדשה**. ירושלים: משרד החינוך.

רינות, משה (1990). החינוך בארץ ישראל – 1882-1918. עורכים ראשיים משה ליסק וגבריאל כהן, בתוך: **תולדות היישוב בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה**. ירושלים: מוסד ביאליק. כרך א', עמ' 621-716.

שטדלר, נורית (2001). קודש וחול בתפיסת העבודה: המקרה של האורתודוקסיה היהודית בישראל. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

שטרן, אליעזר (1983). **פרקים בתולדות האידאל החינוכי של "תורה עם דרך ארץ" – אישים וכיוונים**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

שיפר, ורדה (1998). **מערכת החינוך החרדי בישראל – תקציב פיקוח ובקרה**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.